

Političke ideologije kao važna sastavnica identiteta europskih navijačkih skupina (s naglaskom na Hrvatsku)

Miletić, Petar

Master's thesis / Diplomski rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:750059>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-06**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI

Odsjek za povijest

Petar Miletić

**POLITIČKE IDEOLOGIJE KAO VAŽNA SASTAVNICA
IDENTITETA EUROPSKIH NAVIJAČKIH SKUPINA
(S NAGLASKOM NA HRVATSKU)**

DIPLOMSKI RAD

Rijeka, 2016.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI

Odsjek za povijest

**POLITIČKE IDEOLOGIJE KAO VAŽNA SASTAVNICA
IDENTITETA EUROPSKIH NAVIJAČKIH SKUPINA
(S NAGLASKOM NA HRVATSKU)**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Darko Dukovski

Student: Petar Miletić

Matični broj: 0009062846

Studijska grupa: Povijest / Hrvatski jezik i književnost

Rijeka, 2016.

Sažetak

Diplomski rad bavi se fenomenom ideološkoga identiteta navijačkih skupina kao važne sastavnice njihova cjelovita identiteta. Postojanje toga fenomena bila je ujedno temeljna pretpostavka mog istraživanja, koja je u radu dokazana mnoštvom primjera navijačkih skupina koje se jasno deklariraju sljedbenicima određenih političkih ideologija. U radu sam pokušao ponuditi odgovore zašto je navijačkim skupinama ideologija tako važan segment njihova identiteta, odnosno zašto se navijačke skupine ne zadovoljavaju svojom osnovnom funkcijom - bodrenjem kluba na čije utakmice odlaze, već postaju promotori određenih političkih ideologija, a katkada i aktivni politički akteri u društvu. Stoga sam u radu ponudio moguće uzroke koje dovode do prihvaćanja određenih ideologija od strane navijačkih skupina. Osim toga, pozabavio sam se posljedicama ideološkoga identiteta navijačkih skupina, ali i poviješću međudnosa politike i sporta, političkom (zlo)uporabom sporta, obilježjima navijačkih skupina i navijačke supkulture, odnosom navijačkih skupina prema dnevnoj politici te, osim ideološke, ostalim važnim sastavnicama cjelovitog navijačkog identiteta.

Ovaj diplomski rad možda je i prvi znanstveni rad koji se konkretno bavi pitanjima identiteta navijačkih skupina. U samom zaključku rada upozorio sam na možebitno problematičan utjecaj navijačkih skupina na društvo, osobito na mlade, s čime se u ovome radu nisam imao vremena i prostora baviti, no ovim putem pozivam znanstvenike da se pozabave ovom vrlo važnom temom.

Ključne riječi: navijačka skupina, navijačka supkultura, identitet, politička ideologija, ideološki identitet

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Terminološka određenja	6
3. Kratki povijesni pregled međusobne povezanosti sporta, politike i nasilja	10
4. Politička (zlo)upotreba sporta	20
5. Obilježja navijačkih skupina i navijačke supkulture	28
6. Odnos navijačkih skupina prema dnevnoj politici i dnevnopolitičkim događanjima	39
7. Sastavnice identiteta navijačkih skupina	45
7. 1. Regionalni identitet navijačkih skupina	46
7. 2. Nacionalni identitet navijačkih skupina	48
7. 3. Religijski identitet navijačkih skupina	53
8. Ideološki identitet navijačkih skupina i njegovi uzroci	56
8. 1. Ideološki identitet navijačkih skupina kao rezultat društvenih i socijalnih karakteristika njezinih pripadnika	59
8. 2. Ideološki identitet navijačkih skupina kao rezultat specifične društvene okoline	61
8. 3. Ideološki identitet navijačkih skupina kao rezultat specifičnih društveno-političkih okolnosti	64
8. 4. Ideološki identitet navijačkih skupina kao rezultat povijesnih kompleksa i trauma	68
8. 5. Ideološki identitet navijačkih skupina kao rezultat specifičnih osobina <i>navijačke supkulture</i>	72
8. 6. Ideološki identitet navijačkih skupina isključivo kao rezultat želje za različitošću	73
9. Posljedice ideoloških identiteta navijačkih skupina	74
9. 1. Rasizam	75
9. 2. Antisemitizam	76
9. 3. Veličanje totalitarnih i zločinačkih režima	77
9. 4. Stvaranje <i>savezništva</i> među ideološki bliskim navijačkim skupinama	79
9. 5. Ciljano političko djelovanje navijačkih skupina	80
10. Zaključak	88
11. Popis literature	91

1. Uvod

U Mostaru Hrvati navijaju za *Hrvatski Športski Klub „Zrinjski“*, a Bošnjaci za *Fudbalski klub „Velež“*. Katoličko stanovništvo Glasgowa podupire *Celtic*, dok su protestanti pristaše *Rangersa*. Građani Milana koji su politički desno orijentirani, kao po pravilu, navijači su *Intera*, a oni skloniji ljevici *A.C. Milana*. *Fútbol Club Barcelona* klub je katalonskih separatista, dok njihovi sugrađani lojalni Španjolskoj podršku daju *Espanyolu*. U nedogled bismo mogli nabrajati ovakve primjere gdje ljudi navijaju za neki klub, odnosno pripadnici su neke navijačke skupine, ovisno o njihovim političkim, svjetonazorskim i religijskim uvjerenjima, ili pak svoja uvjerenja grade pod utjecajem navijačke skupine kojoj pripadaju, to jest kako im se nameće. Zašto je tome tako? Zašto ljudi jednostavno ne navijaju za klub iz njihova kvarta, za klub čiji igrači igraju atraktivan nogomet ili za klub čije igrače ili trenera simpatiziraju? Zašto sport nije samo sport, zabava, razonoda, već on postaje produžena ruka politike, nadogradnja na politički identitet, a katkada i sredstvo za stvaranje nacionalnoga, religijskoga ili političkoga identiteta zajednice?

Nisam član nijedne navijačke skupine, no bio sam čest gost navijačkih tribina te s velikim zanimanjem pratim navijačka scenu i navijačku supkulturu. I upravo su me ova pitanja zaintrigirala toliko jako da sam im odlučio posvetiti mnogo vremena, detaljno ih istražiti te pokušati dati na njih neki suvisli odgovor. U isto vrijeme polako sam završavao studij te sam trebao odabrati temu diplomskoga rada. I tako je pala odluka da diplomski rad pišem na temu *Političke ideologije kao važna sastavnica identiteta europskih navijačkih skupina (s naglaskom na Hrvatsku)*.

Premda naslov diplomskoga rada sugerira da ću se baviti samo političkim ideologijama, to nije tako. Veliki naglasak stavljat ću i na druge segmente čovjekova identiteta: religiju, naciju, rasu, klasu... No, uvjerenja sam da sve te sastavnice čovjekova identiteta, same po sebi nisu konfliktne, dok se ne isprepletu s političkim interesima, to jest, dok ih politika ne počne zloupotrebjavati. Primjerice, sukobi u Sjevernoj Irskoj često se nazivaju religijskim, a poneki čak i ratove devedesetih na prostoru bivše Jugoslavije predstavljaju kao religijske ratove,¹ no u oba slučaja politika je zloupotrijebila religiju kao sredstvo mobilizacije. Prema tome, u ovom sam diplomskom radu proširio pojam politike na

¹ Dawkins, Richard, *Iluzija o Bogu*, Zagreb: Izvori, 2007., str. 12.

sve ono što ona predstavlja, ali i na sve čime ona suptilno manipulira. Da budem potpuno jasan, ponovno ću se poslužiti primjerom. Dok navijači *Rangersa*, za vrijeme derbija *Old Firm*², pjevaju na tribinama: „We're up to our knees in Fenian³ blood“⁴, a *Celticovi* navijači im uzvraćaju istom mjerom, razvidno je da ovdje nema ničega kršćanskoga, da su kršćanske denominacije samo sredstvo diferencijacije, dok se na tribinama stadiona zapravo odigrava politički sukob. To je najočitiije bilo kasnih sedamdesetih na utakmicama gradskih rivala u Edinburghu: *protestantskoga Heartsa* i *katoličkoga Hiberniana*, „gdje su se na jednome kraju nalazile zastave Engleske i Red Hand zastave Sjeverne Irske koje su uobičajene za Heartse, a na drugome kraju, gdje su bili Hibsi, irske trobojnice“⁵.

Također se iz naslova diplomskoga rada iščitava da ću se baviti samo europskim navijačkim skupinama. Zbog ograničenosti opsega diplomskoga rada, bio sam primoran sažeti područje moga istraživanja na Europu, no vjerujem da zbog toga istraživanje neće patiti jer je europska navijačka scena sasvim dostatna za proučavanje fenomena kojim ću se u diplomskome radu baviti.

Gotovo u svojoj literaturi svjetskih autora, koji se bave istraživanjem navijačke supkulture i huliganizma, redovito posebno poglavlje zauzima Hrvatska, zajedno sa Srbijom, odnosno događaji na tribinama krajem osamdesetih i početkom devedesetih, jer se radi o fenomenu u navijačkom svijetu. Najbolje je taj fenomen opisao Danny Dyer u *CNN-ovoj* televizijskoj emisiji *The Real Football Factories International*: „George Orwell jednom je rekao da je nogomet rat bez pucnjave. E, ovo je priča o nogometu s pucnjavom“⁶. Ta priča fascinira znanstvenike, profesore, novinare, redatelje diljem svijeta, stoga je ni ja nikako nisam mogao zanemariti u svome diplomskome radu. Odlučio sam u svome istraživanju posebno mjesto dati navijačkoj sceni u Hrvatskoj. Prvo, iz praktičnih razloga, to jest, zbog najveće dostupnosti primarnih izvora o našim navijačkim skupinama te zbog mogućnosti provođenja istraživačke metode intervjua. Drugo, gotovo da i nema boljih primjera međuodnosa politike i sporta, odnosno politike i navijačkih skupina, negoli što je to u hrvatskoj i *ex-jugoslavenskoj* navijačkoj povijesti. Treće, jednostavno sam imao potrebu

² Pojam koji označava dva škotska gradska rivala: *Celtic Glasgow* i *Glasgow Rangers* (Brimson, Dougie, *Nogometno nasilje u Europi : kako se razvijao nogometni huliganizam*, Zagreb: Celeber, 2006., str. 59.).

³ Naziv za irske nacionalističke katolike (Foer, Franklin, *Kako nogomet objašnjava svijet : neobična teorija globalizacije*, Zagreb: Celeber, 2006., str. 39.).

⁴ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 63.

⁵ Isto, str. 67.

⁶ *The Real Football Factories International, Episode 4: Croatia and Serbia*. Snimka emisije dostupna na mrežnoj stranici YouTube: videozapis pod nazivom *The Real Football Factories International - Serbia & Croatia*, objavljen dana 31.1.2014., pregledan dana 28.7.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=N2JlpekYREo>.

istraživati navijačku supkulturu prvenstveno u našem društvu. Smatram takav interes samim po sebi potpuno razumljivim i logičnim: naravno da mi više plijeni maštu ono što se događa na stadionu *Krimeja*, pored kojeg svakodnevno prolazim, negoli što se događa, primjerice, na *Stamford Bridgeu*⁷, ili pak da me više intrigira pitanje zašto, na primjer, moj susjed uzvikuje na stadionu rasističke uvrede, ističe politički neprimjerene simbole, demonstrira huligansko ponašanje, od pitanja zašto to čini, primjerice, mladić s juga Engleske. Iz tog razloga ovo sam istraživanje radio *s naglaskom na Hrvatsku*.

Dakle, moja temeljna pretpostavka uoči istraživanja te pisanja diplomskoga rada jest da su političke ideologije važna sastavnica identiteta navijačkih skupina, dok su ciljevi rada sljedeći: istražiti povezanost politike i sporta, utvrditi glavne značajke navijačke supkulture, ustanoviti glavne sastavnice identiteta navijačkih skupina, proučiti odnos navijačkih skupina prema dnevnoj politici, dokazati mnoštvom primjera temeljnu pretpostavku da su političke ideologije važna sastavnica identiteta navijačkih skupina te, konačno, kao primarni cilj, zaključiti koji su razlozi, ali i posljedice, prihvatanja određenih političkih ideologija od strane navijačkih skupina kao dio njihova identiteta.

I dok mi je literatura mnogo pomogla kod ostvarivanja ostalih ciljeva diplomskoga rada, kod ostvarivanja posljednjeg cilja, osobito kod utvrđivanja razloga postojanja ideološkoga identiteta navijačkih skupina, nije bila od osobite koristi. Tome je razlog to što se proučavana literatura bavi problemima huliganizma, nasilja, pa čak i politike na stadionima, no ne i problemom političkoga identiteta navijačkih skupina. Primjerice, Srđan Vrcan u svojoj knjizi *Nogomet - politika - nasilje : ogledi iz sociologije nogometa*⁸ govori o zloupotrebi navijačkih skupina od strane politike, ali ne objašnjava zašto navijačke skupine prigrlje određeni politički svjetonazor. Potpuno identično čini Dougie Brimson u svojim knjigama, kao i Bodin, Robène i Héas u knjizi *Sport i nasilje u Europi*⁹. Naime, dok sam čitao literaturu, dobio sam dojam da su navijačke skupine opisane kao politizirane žrtve, a ne aktivni politički čimbenik, što zapravo jesu. Prije početka svoga istraživanja mislio sam da ću se moći poslužiti već napisanom literaturom na moju konkretnu temu, no ispalo je da je ovaj moj rad možda prvi rad uopće koji se konkretno bavi tematikom političkoga identiteta navijačkih skupina. Dakako, to ne mogu sa sigurnošću tvrditi, jer je moguće da takvi radovi ipak postoje, no u svome istraživanju nisam se s njima susreo. Ako, pak, uistinu slični radovi ne postoje, bit

⁷ Naziv stadiona *Chelsea F.C.-a*.

⁸ Vrcan, Srđan, *Nogomet - politika - nasilje : ogledi iz sociologije nogometa*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 2003.

⁹ Bodin, Dominique; Robène, Luc; Héas, Stéphane, *Sport i nasilje u Europi*, Zagreb: Knjiga trgovina, 2007.

će mi veliko zadovoljstvo dati svoj mali doprinos povijesnom i sociološkom proučavanju ove pomalo zapostavljene i marginalizirane društvene skupine - kako u društvu, tako i u znanosti.

Ograničenost sekundarne literature primorala me da se potpuno posvetim istraživanju i proučavanju primarne literature te da se prvenstveno na nju oslonim kod pisanja ovoga diplomskoga rada. Na kraju krajeva, mišljenja sam da bi svaki diplomski rad trebao biti napisan na temelju proučavanja primarne literature, a ne da bude kompilacija sekundarne literature. To osobito vrijedi za radove povijesnih tematika. Mora se, međutim, priznati da je tema moga diplomskoga rada više sociološka negoli povijesna (premda će i dalje veliki naglasak ostati na povijesti i povijesnim događajima), no držim da to nije otežavajuća okolnost, već da je interakcija među društvenim znanostima nešto pozitivno, a i potrebno.

Također, ovaj će diplomski rad biti drugačiji i pomalo neobičan i po tome što će se, osim znanstvenim i stručnim člancima i knjigama, novinskim člancima te *oral historyjem*, kao literaturom služiti i fotografijama te video snimkama, ali i grafitima, navijačkim transparentima i pjesmama te raznim mrežnim portalima i stranicama na društvenoj mreži *Facebook* posvećenima praćenju navijačke scene, kao što su *Ultras World*, *Ultra Style*, *European Ultras*, *ULTRAS-TIFO.net*, *Casual Ultra*, *Izagola.hr*, pa čak i komentarima i prepirkama navijača na raznim forumima i društvenim mrežama. Takva literatura može na prvu zvučati neznanstveno, pa čak i pomalo neozbiljno, no metodologiju rada i literaturu znanstvenici moraju prilagoditi proučavanoj tematici, a kako je tema diplomskoga rada pomalo osebujna, takva joj - prilagođena - treba biti i literatura. Možda zato što to ne čine uvijek tako, stoji Brimsonova kritika, kako ih on naziva, *slaboumnim akademikima koji „proučavaju“ huliganizam*¹⁰. Takav opis nikako ne vrijedi za znanstvenike i profesore čijom sam se ja literaturom služio, no moram priznati da su mi se povremeno vjerodostojnijim činile izjave navijače s kojima sam razgovarao (koji ovo ne proučavaju, već žive) ili rasprave na forumima, negoli stručna literatura. Uzimam za primjer pogreške iz knjige uvaženoga profesora Srđana Vrcana *Nogomet - politika - nasilje : ogledi iz sociologije nogometa* u kojoj on pogrešno citira skandiranje *Lešinara* (navijača *Borca* iz Banjaluke): „*Nož, žica, Srebrenica*“, navodeći ga kao: „*Žica, žica, Srebrenica*“¹¹, a vjerojatno najpoznatiju navijačku himnu - himnu navijača *Liverpoola*, *You'll Never Walk Alone*, prevada kao: „*Vi* [navijači]

¹⁰ Brimson, Dougie, *Tajne nogometnog huliganizma : kako se mijenjala slika nogometnog nasilja*, Zagreb: Celeber, 2006., str. 9.

¹¹ Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 133.

*nikada nećete marširati usamljeni*¹², umjesto: „*Ti [Liverpool] nikad nećeš hodati sam*“, s čime je potpuno izmijenio poruku pjesme. Ni na koji način ne želim omalovažiti stručnu literaturu (na kraju krajeva radi se o zaista sitnim pogreškama), samo želim ukazati na nužnost temeljenja istraživanja na primarnoj literaturi, pa makar ona bila pomalo neakademska zbog specifičnosti supkulture koju proučavam, naravno, uz visoku dozu kritičnosti prema izvorima.

Valja još spomenuti metodologije rada kojima sam se služio pri istraživanju. To su bile sljedeće: istraživanje i analiziranje izvora, odnosno primarne literature, korištenje relevantne sekundarne literature te intervju s aktivnim članovima navijačkih skupina. Intervjuirao sam trojicu navijača, i to po jednoga iz tri različite navijačke skupine: jednog pripadnika riječke *Armade*, jednog pripadnika splitske *Torcide* te jednog člana *Red Fuckersa*, navijača HNK *Orijenta 1919*. Ti su razgovori bili vrlo kvalitetni i za mene korisni, no da oni takvi budu, morao sam im obećati potpunu anonimnost, zbog čega u radu neću otkriti njihov identitet.

Naposljetku, dužan sam kazati jednu napomenu. Naime, mnoge izjave u ovome diplomskome radu mogu zazvučati generalizirajuće (poput prvih rečenica iz ovoga *Uvoda*), stoga odmah napominjem da niječem bilo kakvo uopćavanje te molim čitatelje da nijednu rečenicu napisanu u radu tako ne shvaćaju. Svima je jasno da nijedna grupa, pa tako niti navijačka, nije homogena ni u kojem smislu, pa niti u političkom. Kada govorim o karakteristikama, identitetu ili ponašanju neke grupe (nacionalne, vjerske, navijačke), govorim zapravo o onoj glasnoj većini (ili manjini), s kojom se ostatak grupe možda uopće ne slaže, no to svoje neslaganje ne iznosi ili pak iznosi pretiho. Sjajno mi je to, premda malo nespretno, opisao jedan od sugovornika kojeg sam intervjuirao: „*Što se više širimo oko jezgre vodstva kluba navijača, to se više izjednačavaju politički pogledi, odnosno svjetonazori*“ (pogrešno se izrazio, zapravo je mislio na to da se politički pogledi počinju razilaziti kada se uključuju ljudi izvan one glavne *jezgre* navijačke skupine, a izjednačava se omjer, nazovimo to tako, lijevo i desno politički orijentiranih navijača), „*ali uža jezgra ipak ide desno, kao u većini navijačkih skupina u Hrvatskoj*“¹³, a upravo ta *jezgra* određuje kakve će se poruke slati s tribine, dok ostatak grupe to trenutno prihvaća, jer na njih djeluje *psihologija gomile*¹⁴. Stoga nije pogrešno reći da je, primjerice, navijačka skupina *Bad Blue Boys* politički desno orijentirana, jer tako njezini članovi funkcioniraju u gomili, što nikako ne znači da svi njezini

¹² Isto, str. 158.

¹³ Intervju vođen dana 24. 7. 2016. s pripadnikom navijačke skupine *Armada*.

¹⁴ Le Bon, Gustav, *Psihologija gomile*, Zagreb: Narodna knjižnica, 1920., str. 13.

članovi dijele te iste političke svjetonazore i u osobnome životu. Dakle, u ovome diplomskome radu govorit ću o navijačkim skupinama - o masama u kojima se gube individualna obilježja pojedinaca, a ne o pojedincima kao individuama u grupi, zato mogući prigovor za generaliziranje, naizgled opravdan, nikako nije utemeljen.

2. Terminološka određenja

Izrazito je važno da odmah na početku utvrdimo terminološka određenja pojmova koje ću koristiti u ovome radu, kako bismo izbjegli bilo kakve moguće nesporazume.

Pojam *ideologija*, kojeg sam upotrijebio u naslovu rada, upozorava Teun A. van Dijk, vrlo se često upotrebljava pejorativno,¹⁵ no ovdje nije iskorištena s tom namjerom. Pojam *ideologija* shvaćam onako kako ju je u *Rječniku hrvatskoga jezika*¹⁶ definirao Vladimir Anić: „*primijenjeno mišljenje, ukupnost pojmova i konstrukcija u različitim oblicima svijesti usmjereni na izvorno ostvarivanje i praktično djelovanje; ukupnost filozofskih, društvenih, političkih, moralnih, religioznih itd. ideja svojstvenih jednome razdoblju ili jednoj društvenoj skupini*“¹⁷.

Društvena skupina čiju ću ideologiju proučavati u ovome radu jesu navijačke skupine. Srđan Vrcan i Benjamin Perasović nazivaju ih *navijačkim plemenima*¹⁸, a Vrcan objašnjava i zašto: „*Ovdje se svjesno koristi pojam navijačkoga plemena premda postoje sociološki prigovori tome koji ukazuju na bitne razlike između onoga što karakterizira tradicionalno pleme iz svijeta predmodernih društava i onoga što je svojstveno suvremenim navijačkim grupama koje uistinu pripadaju modernom svijetu. No zamjena termina „navijačko pleme“ terminom „navijačka grupa“ zanemaruje neke bitne karakteristike navijačkoga kolektiva koje*

¹⁵ Van Dijk, Teun Adrianus, *Ideologija : multidisciplinarn pristup*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., str. 11.

¹⁶ Anić, Vladimir, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi Liber, 1994.

¹⁷ Isto, natuknica: *ideologija*, str. 260.

¹⁸ Vrcan ovaj termin konstantno rabi u već spomenutoj knjizi *Nogomet – politika – nasilje : ogledi iz sociologije nogometa*, dok je znanstveno istraživanje Benjamina Perasovića, Željka Buzova, Ivana Magdalenića i Furija Radina čak i naslovljeno *Navijačko pleme* (Zagreb: RZ RK SSOH, 1989.). Istoimeni naziv nosi i jedno od poglavlja knjige Benjamina Perasovića *Urbana plemena : sociologija supkultura u Hrvatskoj* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2001.).

se očituju u njegovom osobitom kolektivnom mentalitetu te u tipičnim načinima navijačkoga ponašanja koja se približavaju plemenskom mentalitetu i plemenskim načinima ponašanja. Stoga bi zamjena termina „pleme“ terminom „grupa“ zanemarilo neke bitna svojstva današnjeg kolektivnog navijaštva“¹⁹. U jednu ruku Vrcan je uistinu u pravu, no ovakav termin smatram vrlo nespretnim, pa čak i pomalo nekorektnim, jer pojam *pleme* vrlo često ima negativnu konotaciju, zbog čega bi mogao vrijeđati pripadnike tih zajednica.

Nogometne navijače nerijetko se poistovjećuje s huliganima. Taj izraz dolazi iz engleskog jezika (*hooligan*), nastao prema prezimenu irskoga revolucionara O'Callaghama, koga su Englezi smatrali oličenjem surovosti i silovitosti.²⁰ Potkraj 19. stoljeća taj se naziv rabio za osobe ne-engleskog porijekla sklone nemirnom ponašanju da bi se naglasio razmak između njihovog ponašanja i ideala *respektabilnosti* tada službene engleske kulture.²¹ *Hrvatski jezični portal*²² sugerira da se radi o žargonizmu za „mlađeg muškarca sklonog destruktiji, nasilništvu i sitnom kriminalu“²³. Jasno je, stoga, da ni ovaj termin nije primjeren.

Vrlo često u upotrebi je i naziv *ultrasi*. Taj pojam obilježava talijanski način navijanja, u kojem važno mjesto zauzimaju koreografije i pirotehnika, za razliku od engleskog modela u kojem dominira nasilje. Taj termin postao je široko prihvaćen, pa tako gotovo sve popularne *Facebook stranice*, koje prate europsku i svjetsku navijačku scenu, u svome nazivu imaju ovu sastavnicu. Primjerice: *Ultras World*, *Ultra Style*, *ULTRAS-TIFO.net*, *Casual Ultra*... Također, navijači nekih naših klubova svoju su grupu nazvali jednostavno *Ultrasi*. Tako imamo *Ultrase* iz Vinkovaca, navijače *Cibalije*, te *Ultras-Zrinjski*, navijače mostarskoga *Zrinjskoga*. No, radi se o riječi stranoga porijekla, koja niti nije dio standardiziranoga jezika, već kolokvijalnoga govora, stoga neprimjerenoj za uporabu u diplomatskome radu.

Kod nas se navijači organiziraju u *klub navijača* ili *udругu navijača*. No, radi se o službenom nazivlju pod kojim se takva društva registriraju pred državnim organima te takvi termini nikako ne dočaravaju temu koja je predmet ovoga rada, jer je navijački pokret, u pravilu, lišen ovakvih formalnosti. Također, nisu svi oni koji su dio *navijačke obitelji* nužno i

¹⁹ Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 204.

²⁰ Klaić, Bratoljub, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1988., str. 559.

Za razliku od Klaića, Dougie Brimson tvrdi: „Izvorno rabljena 1920-ih, etiketa je izvorno potekla od irske imigrantske obitelji koja je u 19-om stoljeću terorizirala East End London. Naziv *Hooligan*, ili *Houlihan*, ovisno o tome gdje istražujete, ušao je u povijest“ (Brimson, *Tajne nogometnog huliganizma*, str. 70.).

²¹ Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 55.

²² *Hrvatski jezični portal* mrežni je portal, rezultat zajedničkog projekta biblioteke Novi Liber (nakladničke kuće Znanje) i Sveučilišnog računskog centra Sveučilišta u Zagrebu (Srce), URL: <http://hjp.znanje.hr>.

²³ Isto, natuknica: *huligan*.

članovi takvih udruga, kao niti obrnuto. A kada bismo ovo istraživanje ograničili na klubove i udruge navijača, ne bismo dobili od njega apsolutno ništa jer se one, bez iznimke, ograđuju od bilo kakvih političkih i religijskih ideologija, političkih stranaka, nasilnih incidenata i svega negativnoga što se događa na njihovim tribinama.

Zbog svega navedenoga, držim da je termin *navijačka skupina* najneutralnije i najprimjerenije rješenje. Ali opet nam se postavlja pitanje što to navijačka skupina jest. Možemo reći da je to, baš poput nacije, *zamišljena zajednica poznatih neznanaca*²⁴, koja je stvorila osobni identitet i postoji kao stabilni kolektivni subjekt,²⁵ hijerarhijski strukturirana, institucionalizirana,²⁶ njeguje navijačku supkulturu (poštuje pravila *navijačkoga ponašanja*, kao i *navijački etički kodeks*, prepoznatljiv način odijevanja, drži se *navijačke filozofije* i stavova itd.), a od njezinih se članova traži bezuvjetna lojalnost.²⁷

No, vratimo se *ideologijama*. Zašto sam toj riječi pridodao atribut *političke*? Naime, upravo će političke ideologije, odnosno međuodnos između njih i navijačkih skupina, biti predmet moga istraživanja u ovome radu. I to političke ideologije krajnje desnice i krajnje ljevice političkoga spektra, jer se upravo s takvim krajnostima navijačke skupine identificiraju. No opet nam se postavlja pitanje: što su to politička ljevica i desnica? Ovo pitanje zaista zvuči banalno jer bi ove pojmove bez ikakvih problema definirali svi politički obrazovani ljudi svijeta, no zaboravljamo da se zapravo radi o promjenjive varijablama s obzirom na prostor i vrijeme, što može izazvati vrlo neugodne nesporazume. O jednom takvom nesporazumu obavijestio nas je internetski portal *Index.hr* u travnju 2011.²⁸ Prema tome članku, *Celtic Soccer Crew* (navijači *Celtica*) više ne žele na svome stadionu navijače zagrebačkoga *Dinama*, *Bad Blue Boyse*, jer ih optužuju da su fašisti, za razliku od *Celticovih* navijača koji za sebe kažu da su ljevičari i antifašisti. Da li je uistinu *pukla ljubav* između ove dvije navijačke skupine, koje su godinama gajile prijateljske odnose, ili ne, manje je bitno, jer ovaj članak navodim zbog jednog drugog razloga: ukazuje nam kako lako može doći do nesporazuma kod određivanja *političkih strana*. Naime, kako je moguće da se dvije navijačke skupine, koje su svjetonazorski vrlo slične: ponose se svojim nacionalizmom i katoličanstvom, a uz to imaju dugu povijest prijateljskih odnosa, identificiraju na dijametralno

²⁴ Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 32.

²⁵ Isto, str. 93.

²⁶ Isto, str. 95.

²⁷ Isto, str. 32.

²⁸ *Navijači Celtica: BBB fašisti nisu dobrodošli na našem stadionu*, članak objavljen dana 8.4.2011. na mrežnom portalu *Index.hr*, pregledan dana 25.7.2016., URL: <http://www.index.hr/sport/clanak/navijaci-celtica-bbb-fasisti-nisu-dobrodosli-na-nasem-stadionu/546335.aspx>.

suprotnim polovima političkoga spektra? Vrlo jednostavno - zbog različitih društveno-povijesnih odnosa u njihovim zemljama. Naime, kod Iraca desničare se uglavnom smatra rojaliste, unioniste, odnosno probritanski orijentirane građane, stoga su irski nacionalisti zauzeli političku poziciju suprotnu njima, dakle ljevicu. Kod nas je situacija bila potpuno drugačija: hrvatski nacionalisti postali su desnica. No, možemo se malo poigrati s povijesti i zamisliti da se Drugi svjetski rat drugačije odvio: da je Jugoslavija ostala u *Trojnom paktu*, da je Hitler nije napao, pa da ustaše niti nisu došle na vlast. Možemo s velikom sigurnošću pretpostaviti da bi u takvom scenariju jugoslavenski unionisti i rojalisti bili desničari, a možda bi u takvim uvjetima neki nacionalistički orijentirani hrvatski komunisti pokrenuli borbu za hrvatsku samostalnost, što bi, opet možda, rezultiralo time da bi današnji *Bad Blue Boysi* bili proljevičarska grupa. Sve su to neke neozbiljne igre mašte, koje nam ipak dobro ilustriraju varijabilnost političkih prilika i identiteta. Navedimo još jedan paradoksalan, ali zoran primjer varijabilnosti političke scene: za devetnaesto stoljeće Ante Starčević bio je napredni političar, liberal, gotovo ljevičar, dok se danas njegovi sljedbenici, *pravaši*, smatraju predstavnicima najkonzervativnije struje u našoj politici.

Dakle, kada govorimo o političkom identitetu valja imati na umu specifičnosti političkih i povijesnih prilika u državi o kojoj govorimo. Načelno ću ipak u ovom diplomatskom radu pojmove političke desnice i ljevice koristiti po šabloniziranom modelu: desnicu kao predstavnike konzervativne struje (u većini zemalja to podrazumijeva i veću sklonost religioznosti (demokršćani i slično) te nacionalizmu, a u ekstremnijim slučajevima i rasizmu te šovinizmu), a ljevicu kao predstavnike liberalne struje, koja je sklonija odbacivanju tradicionalnih vrijednosti u zamjenu za nove, *napredne* ideje, a samim time i odbacivanju najvažnijih sastavnica čovjekova identiteta kao što su religija i nacija.

No, poznato je da navijači vole ići u ekstreme, češće da isprovociraju i šokiraju negoli što su ti ekstremi uistinu njihova osobna uvjerenja, no bilo kako bilo, navijačkim skupinama umjerena desnica i ljevica ili desni i lijevi centar nisu osobito zanimljivi, zbog čega u radu gotovo da i neću o njima govoriti. Umjesto njima, bavit ćemo se ekstremno lijevim i ekstremno desnim ideologijama - fašizmom i komunizmom, čije simbole navijači vole isticati.

Moram posebno naglasiti da nijedan od ovih pojmova (kao što su *nacionalizam*, *konzervativizam*, *tradicionalizam*, *komunizam*, *fašizam* itd.) neću koristiti u pejorativnom značenju, jer se želim suzdržati od bilo kakvih osobnih sudova i problematici pristupiti potpuno objektivno i nepristrano, kako povjesničaru i dolikuje.

Ostalo nam je još da definiramo pojam *identitet*. I tu ću se poslužiti Anićevevim rječnikom, koji donosi preciznu, a jednostavnu i jasnu definiciju ovoga pojma. Identitet je, dakle, „*ukupnost činjenica koje služe da se jedna osoba razlikuje od bilo koje druge*“²⁹, odnosno, u našem slučaju, ukupnost činjenica koje služe da se jedna navijačka skupina razlikuje od bilo koje druge. Koje su to činjenice, detaljno ću prikazati nešto kasnije.

3. Kratki povijesni pregled međusobne povezanosti sporta, politike i nasilja

Početke sporta, kao „*tjelesne aktivnost radi natjecanja, održavanja zdravlja ili zabave*“³⁰ možemo datirati u najranija vremena postojanja ljudske vrste. „*Ljudske su zajednice spoznale povezanost između vještine u rukovanju oruđima rada i rezultata rada. Već tada su djeca zacijelo oponašala radne pokrete starijih i tako se u igri pripremala za rad u zajednici. To oponašanje postepeno je dovelo do spoznaje o vrijednosti i koristi igre za radne navike pa su takve igre vjerojatno ušle u život cijele zajednice*“³¹. Teologija i antropologija reći će da je čovjek po svojoj prirodi sportaš, to jest igrač. Teološki argument iznosi Sergio Valzania: „*Igra je jedan od većih Božjih poklona, koji nas je, stvarajući nas po svojoj slici i prilici, učinio igračima kao što je i On igrač 'par excellence', Tvorac svijetova...*“³². Antropološki argument „*poziva se na ono što je ugrađeno u antropološku strukturu čovjeka i po čemu se određuje kao 'homo ludens' - biće koje opstoji i traje igrajući se*“³³.

Već na prapovijesnim crtežima u špiljama imamo prikaze ljudskih tjelesnih aktivnosti (primjerice: lov, što bismo mogli povezati s bacanjem koplja), a tjelesna aktivnost nerijetki je motiv mezopotamske umjetnosti na prijelazu iz 4. u 3. stoljeće prije Krista (na primjer: prikaz hrvača i šakača na reljefu iz Khafaje - Nintu, brončana skulptura četveroprega iz Tell Agraba,

²⁹ Anić, natuknica: *identitet*, str. 260.

³⁰ Isto, natuknica: *sport*, str. 974.

³¹ *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, svezak 7., Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1981., natuknica: *sport i fizička kultura*, str. 598.

³² Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 26.

³³ Isto.

bakrena skulptura hrvača s ćupovima iz Khafaje - Nintu)³⁴. Primjer sportskoga natjecanja nalazimo kod Hetita, gdje bi zaposlenici u palači organizirali utrku, a nagrada pobjedniku bilo je stečeno pravo da drži uzde kraljevskih kola za kraljeva puta kolima od grada do njegove rezidencije u vrijeme proljetnih svečanosti. To znači da bi ga pobjeda u utrci oslobodila njegova podložnog položaja i omogućila mu pristup u neposredni krug ljudi oko kralja, što je osvojio svojom vještinom.³⁵

Stare civilizacije *Istoka* poznavale su i loptu. Loptanje je osobito popularno bilo u Egiptu, o čemu nam svjedoče mnogobrojni sačuvani crteži ove aktivnosti. Ipak, hrvanje je u to vrijeme bio sport broj jedan, ono što je danas nogomet.³⁶

Najstarije sačuvane sportske građevine nalazimo na Kreti, gdje su otkrivena prva igrališta, to jest borilišta, s gledalištem, iz razdoblja kretsko-mikenske kulture,³⁷ pa možemo pretpostaviti da su Krećani bili prvi sportski navijači u povijesti.

Za antičke Grke sport je imao vrlo važnu ulogu u društvenom životu, što je najbolje ilustriralo održavanje Olimpijskih igara, održanih u čast boga Zeusa u Olimpiji, vjerskom središtu Peloponeza.³⁸ Popis olimpijskih pobjednika počinje 776. godine prije Krista (prvi je olimpijski pobjednik bio mladi kuhar po imenu Koreb)³⁹, a njome i započinje grčka kronologija, no održavanje igara moglo bi potjecati iz još drevnijeg doba.⁴⁰

No važnost koju je sport uživao kod antičkih Grka nije nikakav izuzetak. Štoviše, mogli bismo reći da je sport univerzalni fenomen u svim društvima. Sjajno je to predstavio Srđan Vrcan na primjerima nečega što bismo mogli nazvati pretečama modernoga nogometa: *„Navodno postoje dokazi da je oblik loptanja bio poznat u dalekoj Kini i to prije nego što su rimske legije donijele sa sobom u Britaniju neku vrst igre loptom. Zna se također da je vojska Aleksandra Makedonskog igrala nešto slično nogometu - u punoj ratnoj spremi. Kao što smo kazali, stara kineska tradicija govori o prvim počecima nogometa koje smješta u drugo tisućljeće prije Krista, ali se i to kinesko loptanje prepoznaje kao uvezeno i naučeno - od*

³⁴ Jajčević, Zdenko, *Povijest športa i tjelovježbe*, Zagreb: Odjel za izobrazbu trenera Društvenog veleučilišta u Zagrebu, Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010., str. 27.-28.

³⁵ Isto, str. 28.

³⁶ Isto, str. 35.-37.

³⁷ *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, svezak 7., natuknica: *sport i fizička kultura*, str. 598.

³⁸ *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, svezak 6., natuknica: *Olimpijske igre*, str. 168.

³⁹ Gifford, Clive, *Olimpijske igre : temeljni vodič za najveću sportsku svečanost na svijetu*, Rijeka: Extrade, 2004., str. 6.

⁴⁰ *Povijest - 2. knjiga: Egipat i antička Grčka*, Zagreb: Europapress holding, 2007., str. 331.

*Huna. Igre loptom nisu bile posve nepoznate ni stanovnicima daleke Polinezije. I na američkom kontinentu, u vrijeme prije Kolumba, čini se da je postojalo više igara loptom i to od Aljaske do Ognjene zemlje. Kada je, pak, glasoviti moreplovac kapetan James Cook doplovio 1778. do Havaja, otkrio je da urođenici igraju igru u kojoj su nogama udarali loptu a cilj je bio loptu ugurati u iskopanu rupu. Dakle, igranje loptom kao da ne ovisi ni od zemljopisnih ni od kulturnih okolnosti nego je, kao neka sklonost, svojstvena ljudima bez obzira na njihovu rasu, kulturu, društveni ustroj itd.*⁴¹

Povezanost sport s politikom i nasiljem možemo pratiti stoljećima, pa i tisućljećima unazad. Još su državnici i političari Rimskoga Carstva znali iskoristiti sport (igre) kako bi skrenuli pažnju masa sa stvarnih problema te *kupili* socijalni mir, što je Juvenal (Decimus Junius Juvenalis)⁴² sažeo u izreku: „*Panem et circenses*“ („*Kruha i igara*“)⁴³. Rimski su carevi sami bili organizatori igara, a osobitog si je truda dao rimski car Trajan koji je 108. godine otvorio ciklus gladijatorskih igara koji je trajao punih sto i sedamnaest dana.⁴⁴ Sjajan primjer sprege sporta i politike jest sprega nogometa i Britanskoga Carstva. „*Povijesna je činjenica da se nogomet postupno širio diljem svijeta, oslanjajući se na moć, upliv i ugled Britanskog Carstva u vremenima kad u Carstvu, kako se tada tvrdilo, 'sunce nikad nije zalazilo' i kad je 'Britanija vladala morima i oceanima'. Očito je da je moć britanskog političkog i kulturnog utjecaja bila od vitalnog značenja za prvu međunarodnu afirmaciju nogometa*“⁴⁵. Ovakva sprega sporta i politike nastavila se sve do naših dana, o čemu ću detaljnije govoriti u zasebnom poglavlju posvećenom ovoj temi u nastavku rada.

Sport se konstantno proklamira kao promotora tolerancije, poštivanja različitosti, mira, zdravlja i svega pozitivnoga što možemo zamisliti. Uglavnom sport to i jest, za što imamo bezbroj primjera, a zasigurno najljepši primjer su nogometne utakmice koje su britanski i njemački vojnici odigrali na Zapadnom bojištu tijekom *Božićnog primirja* 1914. godine.⁴⁶

⁴¹ Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 8.

⁴² *Encyclopædia Britannica*, mrežno izdanje, natuknica: *Juvenal*, podatak preuzet dana 1.8.2016., URL: <https://www.britannica.com/biography/Juvenal>.

⁴³ Doroghy, Zvonimir, *Blago latinskoga jezika = (Thesaurus linguae latinae) : citati, sentencije, poslovice, krilatice, uzrečice, varia, anacreontica, curiosa*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1986., str. 260.

⁴⁴ Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 31.

⁴⁵ Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 9.

⁴⁶ „Postoji čak 30-ak izvješća o tome kako su za vrijeme Božićnog primirja 'na ničijoj zemlji' između Britanaca i Nijemaca odigrane nogometne utakmice. Takva izvješća treba ipak gledati s određenom dozom skepse jer većina terena nije bila pogodna za nogomet u pravom smislu riječi, već se vjerojatno radilo o dodavanju improviziranom loptom, a postoje i brojne nedosljednosti o tome koje su jedinice sudjelovale i o rezultatima utakmica. Ipak, njemački poručnik Kurt Zehmisch iz 134. kraljevske saske pukovnije zapisao je da su Englezi donijeli pravu nogometnu loptu. Kako god bilo, nogometna je utakmica postala jedan od simbola primirja, a

No, sport ima i svoju *drugu stranu medalje*. Neredi na sportskim događanjima zabilježeni su već u antičko vrijeme. „*Jedan od najranijih zapisa o sukobima između suparničkih navijača potječe od Tacita (Anali, 14.17) i opisuje neredu u Pompejima 59. godine. Tijekom gladijatorskih igara koje je u gradu organizirao Livenius Regulus, skupina gledatelja iz Nucერიje i Pompeja stala se međusobno nabacivati uvredama a potom i kamenjem, da bi neredi naposljetku prerasli u oružani sukob. U sukobu je ubijeno i ozlijeđeno toliko ljudi da je građanima Pompeja nametnuta desetogodišnja zabrana sudjelovanja na sportskim natjecanjima, a navijački su klubovi raspušteni. Začuđuje sličnost s engleskim huliganstvom 1980-tih i zabranom sudjelovanja određenih klubova na europskim natjecanjima*“⁴⁷. Sukobi navijača bili su vrlo česti i u srednjovjekovnoj igri zvanoj *soule*, koja se igrala u ruralnim dijelovima Francuske, zbog čega ju je Crkva u više navrata zabranila.⁴⁸ Crkva je zabranjivala i srednjovjekovni nogomet. Primjerice, takvu zabranu odredio je biskup iz Treguiera (Francuska) 1440. godine: „*Zakon daje pravo da se zabrane opasne i štetne igre zbog mržnje, zlobe i neprijateljstva koji se, pod krinkom zabavnog odmora, kumuliraju u mnogim srcima a otrov kojih već otkriva neka nesretna prigoda... Iz tog razloga mi zabranjujemo ovu opasnu i skandaloznu igru, te proglašujemo podložnim izopćenju te globi od 100 sola naše diocezane, bez obzira kojem sloju pripadali, koji bi se usudili praktimirati tu igru*“⁴⁹. Godine 1314., za vrijeme engleskoga kralja Edwarda II., *Proglasom o održavanju mira* zabranjen je nogomet: „*Dok naš vladar kralj ide prema škotskoj zemlji u svom ratu protiv svojih neprijatelja i posebno nam preporučuje da strogo održavamo mir [...] digla se velika buka u gradu zbog određenih nemira izazvanih nogometnom igrom u javnim prostorima, koja može izazvati mnoga zla od kojih nas čuva Bog, odlučujemo i zabranjujemo, u ime kralja, pod prijetnjom kazne zatvorom da se takve igre i dalje održavaju u gradu*“⁵⁰. U prošlosti je i kod nas bilo zabranjivano loptanje. Primjerice: u Dubrovniku 1462. godine, u Omišu 1603., u Jelsi 1656. i u Splitu 1735. godine. U Dubrovniku je i danas sačuvana opomena igračima loptom, uklesana na zidu u Zlatarićevoj ulici: „*Pax vobis. Memento mori qui ludetis pilla. 1597.*“ (*Mir vama.*

2008. je u gradiću Frelinghienu na francusko-belgijskoj granici podignut spomenik u čast utakmici koja je navodno tamo odigrana 1914.“ (izvor: 1914. Božićno primirje, članak objavljen na mrežnom portalu [Povijest.hr](http://povijest.hr), preuzet dana 1.8.2016., URL: <http://povijest.hr/bitkeiratovi/1914-bozicno-primirje/>).

⁴⁷ Bodin, Robène, Héas, str. 21.

⁴⁸ Isto, str. 22.

⁴⁹ Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 11.

⁵⁰ Isto.

Sjetite se da ćete umrijeti vi koji se igrate loptom, 1597.), dok se u Splitu 1735. godine loptanje pred katedralom kažnjavalo s dva mjeseca zatvora.⁵¹

Zanimljivo je da se i danas uz nijedan sport ne vezuju zabrane, nasilje i politika više negoli uz nogomet. Usporedbu navijačkih izgređa po sportovima napravili su Željko Buzov, Ivan Magdalenić, Benjamin Perasović i Furio Radin u istraživanju objavljenom u knjizi *Navijačko pleme*⁵². U tom su istraživanju analizirali dokumentaciju *Odjela za operativne evidencije, statistiku i analizu Gradskog sekretarijata za unutrašnje poslove u Zagrebu* iz 1985., 1986. i 1987. godine.⁵³ Podaci su sljedeći: u navedenom razdoblju 66,7% izgređa dogodilo se na nogometnim događanjima, 20,7% na košarkaškim, 9,1% na malonogometnim, a svega 3,5% na događanjima ostalih sportova.⁵⁴ Vrstu izgređa koju najviše možemo povezati s politikom, odnosno političkim ideologijama, jest „*vrijeđanje socijalističkih, patriotskih i nacionalnih osjećaja građana*“⁵⁵. Takvih je izređa u ovome razdoblju, u odnosu na ostale sportove, potpuno očekivano, najviše bilo u nogometu - 56,8%.⁵⁶

Usporedbu između ponašanja nogometne i rukometne publike iznio je Jan Tuik, delegat EHF-a (*European Handball Federation*), neposredno nakon nereda na finalnoj utakmici rukometne Lige prvaka između *Badel Zagreba* i *Elgorriaga Bidasoe*, održanoj u Zagrebu 22. travnja 1995. godine.⁵⁷ Tuik je tom prilikom rekao: „*Ovo je prvi put da se nešto ovakvo dogodilo u rukometu. Takve se stvari u Nizozemskoj, otkuda sam ja, događaju u nogometu*“⁵⁸.

Nijedan drugi sport ne bilježi ni približno broj žrtava koliko nogomet. Potpuno nestvarno zvuče podaci da je od završetka Drugoga svjetskoga rata 187 navijača izgubilo živote povodom utakmica engleske lige, a čak 282 navijača izgubilo je živote na britanskim stadionima tijekom cijeloga dvadesetoga stoljeća, dok je u navijačkim incidentima ranjeno

⁵¹ Jajčević, str. 258.-259.

⁵² Buzov, Željko; Magdalenić, Ivan; Perasović, Benjamin; Radin, Furio, *Navijačko pleme*, Zagreb: RZ RK SSOH, 1989.

⁵³ Isto, str. 19.

⁵⁴ Isto, str. 22.

⁵⁵ Isto, str. 19.

⁵⁶ Isto, str. 26.

⁵⁷ Podatak preuzet dana 2.8.2016. sa službene mrežne stranice *European Handball Federationa*, URL: <http://www.eurohandball.com/ec/cl/men/1994-95/match/5/002>.

⁵⁸ *Arena*, televizijska emisija *Hrvatske radiotelevizije* emitirana 1995. godine. Snimka emisije dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Neredi na RK Zagreb Badel : Elgorriaga - 1995g. (BBB)*, objavljen dana 26.9.2010., pregledan dana 2.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=EoKgh9yILAY>.

3500 ljudi!⁵⁹ Premda je Velika Britanija najpoznatija po navijačkim neredima, nogometni neredi i nesreće događali su se gotovo svuda po svijetu: 1957. u Firenci 120 ranjenih, 1961. u Santiagu pet mrtvih i 300 ranjenih, 1968. u Buenos Airesu 80 mrtvih i 150 ranjenih, 1971. u Johannesburgu 40 mrtvih i 600 ranjenih, 1992. u Bastiji 17 mrtvih i 2000 ranjenih itd. Najveća nogometna tragedija zbila se 1964. godina na stadionu u Limi, gdje je život izgubilo 318 ljudi.⁶⁰ Europsku je javnost ipak najviše šokirala tragedija koja se dogodila 29. svibnja 1985. na briselskom stadionu *Heysel*, gdje je u navijačkim neredima, koje su uzrokovali navijači *Liverpola*, poginulo 39 *Juventusovih* navijača.⁶¹

Što je u tom sportu, nastalom 1565. godine na trgu Piazza di Santa Croce u Firenci,⁶² a u današnjem obliku poznatom od polovice 19. stoljeća (prvi nogometni klub, *Sheffield F.C.*, osnovan je 1857. godine,⁶³ dok je *Football Association* oformljen 1863. godine⁶⁴), toliko moćno i otrovno da uspije biti čak i povod ratu (*100-satni rat* vođen 1969. godine između El Salvadora i Hondurasa naziva se još i *Nogometni rat* jer, premda nogomet nije bio uzrok ratu ovih dviju susjednih srednjoameričkih država, on je bio dobar povod kojeg su vojni režimi obje zemlje iskoristili za pokretanje vojnih trupa)⁶⁵?

Dougie Brimson smatra da nije stvar u nogometu, već u raspoloženju i atmosferi koja se oko njega stvara.⁶⁶ U redu... Ali zašto se baš oko nogometa stvara takvo raspoloženje i takva atmosfera? Za to ne postoji jednostavan odgovor niti pojedinačni krivac, već niz obilježja nogometa i onoga oko nogometa koji zajedno mogu stvoriti povoljniju klimu za privlačenje nasilja i politike negoli drugi sportovi.

⁵⁹ Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 15.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ *TV kalendar*, televizijska emisija *Hrvatske radiotelevizije* emitirana 29. svibnja 2016. godine. Snimka emisije dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *TV kalendar 29.05.2016. (Turci osv. Carigrad, Jeljcin predsjed. Vrh. sovjeta, I.K. Sakcinski, Heysel '85)*, objavljen dana 27.6.2016., pregledan dana 3.8.2016., URL: https://www.youtube.com/watch?v=tgCanM_tefs.

⁶² Naravno, ovo je tek uvjetno uzeta godina *rođenja* nogometa, ako uopće možemo govoriti o nogometu u današnjem smislu te riječi, no tadašnji *il calcio* imao je velike sličnosti s današnjim nogometom, pa čak i organizirano navijaštvo (izvor: Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 8.).

⁶³ Podatak preuzet dana 11.8.2016. sa službene mrežne stranice *Sheffield F.C.*-a, URL: <http://www.sheffieldfc.com/history>.

⁶⁴ Podatak preuzet dana 11.8.2016. sa službene mrežne stranice *Engleskog nogometnog saveza (TheFA.com - The official website of the English Football Association)*, URL: <http://www.thefa.com/about-football-association/history>.

⁶⁵ Luketić, Ana; Ribičić, Dominik, *Nogometni rat, Essehist : časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, broj 7, prosinac 2015., str. 117.

⁶⁶ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 17.

Prvo, nogomet je *bez premca* najpopularniji sport na svijetu,⁶⁷ stoga je najlakše u stanju okupiti kritičnu masu dovoljno moćnu za rušilački pohod. Zbog svoje popularnosti, naravno da je nogomet izrazito zanimljiv političkim strankama i političkim ideologijama za promicanje svojih ideja. Uspije li određena politička organizacija pridobiti određenu navijačku skupinu, koja će potom promovirati političke ideje na tribinama, te političke poruke doći će do desetaka tisuća ljudi na stadionu i milijuna ljudi koji će događaj pratiti preko medija. Potencijal u ljudstvu, koji ima nogomet neusporedivo veći od ijednoga sporta, prevrijedan je da se političke organizacije ne bi pokušale njime okoristiti.

Drugo, nogomet je ekipni sport, što olakšava identifikaciju promatrača s ekipom na terenu. Stvar je vrlo jednostavna: *US Open* osvojio je Marin Čilić,⁶⁸ *glavom i bradom*, dok je brončanu medalju na Svjetskom nogometnom prvenstvu u Francuskoj 1998. godine osvojila Hrvatska,⁶⁹ a ne pojedinačno ni Davor Šuker, ni Robert Prosinečki, niti Zvonimir Boban. Čovjek se mnogo lakše identificira sa svojom zemljom, odnosno odabranom ekipom koja tu zemlju predstavlja, negoli s pojedincem, prema kojemu može imati i izvjesne antipatije. Stoga uspjeh ekipe koja predstavlja širu zajednicu (Hrvatsku nogometnu reprezentaciju metonimijski često shvaćamo kao hrvatsku državu/narod, HNK *Hajduk* kao Dalmaciju, a HNK *Orijent 1919* kao Sušak), nerijetko izaziva euforiju koja prerasta u nacionalni ili lokalpatriotski ponos, što vješto mogu iskoristiti razne političke organizacije koje na tim temeljima zasnivaju svoju ideologiju.

Treće, svaki sport, a osobito sportovi kao što je nogomet, gdje su samo dvije ekipe na terenu, bazira se na rivalstvu i suparništvu, na opreci *mi - oni*. Igrači dviju ekipa na terenu razlikuju se po boji dresa, no to nije dovoljno. Klubovi i navijači traže svoj identitet u odnosu na one druge, a da bi se taj identitet stvorio, potrebno je ukloniti sličnosti, a pronaći razliku između dviju ekipa, što pogoduje razvijanju rasizma, ksenofobije, šovinizma i sl.

Četvrto, navijačke skupine gotovo isključivo prate nogomet. Izuzetak su, primjerice, Grčka i Srbija, gdje navijačke skupine redovito prate košarkaške timove, no opet se radi o nogometnim navijačkim skupinama koje obilaze ostala sportska događanja kao povremene

⁶⁷ Ovu nepobitnu činjenicu potvrdila su sva istraživanja o popularnosti sportova, što su prenijele mrežne stranice koje su se bavile ovom tematikom. I premda se redoslijed sportova po popularnosti zna razlikovati od istraživanja do istraživanja, nogomet uvijek ostaje na vrhu svakoga popisa.

⁶⁸ Jelkić, Ivan, *Čilić osvojio US Open! Marin uzeo prvi hrvatski Grand Slam nakon 13 godina!*, članak objavljen dana 8.9.2014. (pregledan dana 12.8.2016.) na mrežnom portalu *Sportskih novosti*, URL: <http://sportske.jutarnji.hr/tenis/tenis-mix/cilic-osvojio-us-open-marin-uzeo-prvi-hrvatski-grand-slam-nakon-13-godina/4209186/>.

⁶⁹ Buljan, Ivica; Vurušić, Vlado, *Nogomet : svjetska prvenstva*, Zagreb: Školska knjiga, 2010., str. 444.-445.

izlete. Jednako su tako nekada *Bad Blue Boysi* pratili rukometni klub *Zagreb*, a danas MNK *Futsal Dinamo*, koji im je svojevrsna zamjena za *Građanski nogometni klub Dinamo Zagreb*, čije utakmice većina *Boysa* bojkotira, nezadovoljna vodstvom kluba, na čelu sa Zdravkom Mamićem. Istina, postoje rijetki klubovi iz drugi sportova, koji se mogu pohvaliti organiziranim navijačkim skupinama koje ih prate, kao što je *Košarkaški klub Cibona (Smogovci)* ili *Klub hokeja na ledu Medveščak Zagreb (Sektor B)*⁷⁰, no o tim navijačkim skupinama ne možemo govoriti kao o *ozbiljnim ultrasima*, navijačkim skupinama u pravom smislu te riječi, odnosno grupama koje uistinu *žive* navijačku supkulturu, već se više radi o *simpatizerima* navedenih klubova. Jedina *prava* navijačka skupina u Hrvatskoj koja, osim nogometa, aktivno prati i košarku (*Košarkaški klub Zadar*) jest *Tornado*.

Peto, sam nogomet kao igra pruža mogućnost navijačima da imaju puno veću ulogu negoli što to mogu imati u drugim sportovima. Naime, nogometna igra vrlo je često monotona, pa čak i dosadna: golovi padaju vrlo rijetko (katkada ne padne nijedan gol na utakmici), uzbuđenja kao što su prilike za gol također se događaju u razmacima od nekoliko minuta, vrlo su česti prekidi igre zbog prekršaja ili izlaska lopte izvan granica igrališta, a većinu vremena gledatelji gledaju bezgranična dodavanja igrača na sredini terena. Kad nema osobitih uzbuđenja na terenu, tj. kad gledanje utakmice prestane biti zabavno, navijači se odluče sami zabaviti: najčešće je to pjesmom, katkada koreografijom, posebno im je omiljena pirotehnika (što potvrđuje jedan od najčešćih internacionalnih slogana u navijačkom svijetu: „*No pyro - no party!*“)⁷¹, a nije isključena niti mogućnost pravljenja ozbiljnih nereda. Dinamičniji sportovi, poput košarke ili rukometa, prisiljavaju gledatelje da njihova pažnja konstantno bude usmjerena na teren, u protivnom će *izgubiti* tok igre. Na nogometnim utakmica, pak, neutralnoj publici, od događaja na terenu, nerijetko bude zanimljivije pratiti događaje na tribinama, gdje navijačke skupine vode neke svoje utakmice. Možda upravo to što je nogomet igra s malo golova i uzbuđenja privlači ljude na nogometne stadione - taj rijetki trenutak *padanja* gola koji obuzme neopisivom euforijom tisuće ljudi, koji istovremeno skaču, urlaju, smiju se u momentu kolektivne radosti.

Šesto, vrlo je važna i konstrukcija nogometnih stadiona iz dva razloga: prvo, radi akustike, kako bi navijačka podrška što snažnije došla do igrača na terenu te kako bi se odaslane poruke s tribina (pa i one političke) što glasnije i jasnije čule na stadionu te preko

⁷⁰ Podatak preuzet 12.8.2016. sa službene mrežne stranice *Sektora B (Sektor B - Udruga navijača KHL Medveščak)*, URL: <http://www.sektorb.hr/o-nama>.

⁷¹ Slobodan prijevod: „Bez pirotehnike nema zabave!“ Radi se o sloganu koji se konstantno pojavljuje na stranicama na društvenoj mreži *Facebook* koje prate navijačku scenu.

malih ekrana; drugo, navijačkim skupinama pogoduje ako su sektori tribina spojeni, ako mogu primiti veliki broj ljudi, pri čemu je također vrlo važno da je *navijačka tribina* polukružnoga oblika. Novi stadion HNK *Rijeke, Rujevica*, nema ovih karakteristika, za razliku od staroga stadiona na Kantridi, što je jedan od razloga zbog čega *Rijekini* navijači ne prihvaćaju novi stadion i nadaju se povratku na Kantridu. Konstrukcija nogometnih stadiona, odnosno tribina nogometnih stadiona, ima veliku ulogu u postizanju identifikacije pojedinca s grupom, odnosno u stvaranju osjećaja pripadnosti. Pojedinaac na tribini, okružen tisućama drugih ljudi, prestaje biti individua. Umjesto toga, on se *stapa* s masom u kojoj svi jednako razmišljaju, jednako reaguju, jednako djeluju. Gustave Le Bon taj fenomen naziva *psihološkim zakonom duševnog jedinstva gomile*⁷² pa objašnjava: „... *makar kakvi su pojedinci, koji je sačinjavaju, makar kako su srodni ili nesrodni u načinu života, zanimanju, značaju ili inteligenciji, oni već samom činjenicom, koja ih je preobrazila u gomilu, dobivaju neku zajedničku dušu, kojom osjećaju, misle i rade na način sasvim različit od onoga, kojim bi mislio, osjećao i radio svaki od njih zasebno*“⁷³. Osobito se to odnosi na *navijačke tribine*: one su najčešće smještene *iza gola*, a često ih se okarakterizira kao *stajanje*, jer na *centralnim se tribinama* sjedi i gleda nogomet, dok se na *navijačkim tribinama* stoji i navija svih devedeset minuta. Tribine su to na kojima vrijede posebni *zakoni*, na koje ni policija ne smije ulaziti. Osobno sam bio svjedok kada je interventna policija, na jednoj utakmici *Rijeke* i *Dinama*, ušla na *Armadinu D tribinu*⁷⁴ kako bi uklonila jednog jedinoga muškarca s ograde na koju se popeo. U trenutku kada su policajci pokušali privesti spomenuta muškarca, na njih se sjurila razularena gomila tolikom silinom da su policajci bili prisiljeni napustiti tribinu. Svjedočio sam nevjerojatnom primjeru psihološke gomile⁷⁵ koja je bila spremna na sve kako bi zaštitila jednoga svoga člana. Dakle, stotine ljudi u zanosu se sjurilo na interventne policajce u punoj opremi, ugrožavajući svoje zdravlje, posao, možda i život, da bi obranili čovjeka kojega većina njih nikada u životu nije ni vidjela. Zapanjuje nesvjesnost pojedinaca u gomili, zbog čega je ona osobito opasna, a političkim organizacijama pogodna za provedbu političkih ciljeva.

Sedmo, „*u nogometu se zadržala ideologija patrijarhata*“, kako to tvrdi Vrcan, „*jer je u osnovi nogometa samopotvrđivanje i samozadovoljavanje muškaraca i muškosti, pa i onda*

⁷² Le Bon, str. 15.

⁷³ Isto.

⁷⁴ *D tribina* ili *Zapad tribina* je iza zapadnog gola na nogometnom stadionu *Kantrida* s koje je *Rijekine* utakmice pratila navijačka skupina *Armada* do *preseljenja* na novoizgrađeni stadion na Rujevici.

⁷⁵ Termin koji koristi Le Bon, str. 13.

*kad žene igraju nogomet ili kad navijaju*⁷⁶ „jer biti dobar u nogometu znači biti jak, moćan i pravi čovjek, pravi muškarac; biti loš u nogometu prešutno znači ne biti pravi čovjek ili biti defektan muškarac“⁷⁷. Isto su primijetili Buzov, Magdalenić, Perasović i Radin u intervjuu s članovima navijačke skupine *Bad Blue Boys*: „Autoritarnost je prisutna i u stavu superiornosti koju 'Bad Blue Boysi' pokazuju u odnosu na žene ('potrošne', 'promjenjive'), što je u skladu s općim odnosom ultrasa prema seksualnosti, koja se pokazuje kao nešto ponizujuće za onoga koji je 'prima' i potvrđuje za onoga koji je 'daje'. To se može vrlo dobro primijetiti u dominantnim motivima uvreda koje se upućuju 'neprijatelju' na stadionu“⁷⁸. Po tome pitanju nogomet pogoduje tradicionalnim, a suspendira progresivne političke ideje.

Osmo, nogomet je nastao kao sport radničke klase, a i dan danas navijačke se skupine sastoje od ljudi iz te klase ili su, pak, djeca radnika (veliki dio članova navijačkih skupina još su učenici ili studenti). Stoga ne začuđuje temperamentni naboj kojeg nogomet nosi u sebi, za razliku od, primjerice, tenisa ili golfa, koji su oduvijek bili sportovi aristokracije (visoke klase). „Nogomet, kao oblik pučke kulture, uvijek u sebi sadrži, barem potencijalno, jedan buntovni i prevratnički naboj plebejske naravi koji osporava ključne vrijednosti vladajuće i službene kulture, te ih ridikulizacijom i profanizacijom delegitimira. Na to 'a contrario' ukazuje suvremeno sustavno nastojanje da se temeljito promijeni klasna i slojevna struktura nogometne publike, a ponajprije navijača“⁷⁹.

Iz svega navedenoga jasno je zašto će se većina primjera koje ću u nastavku diplomskoga rada davati odnositi na nogomet: ne zbog mojih osobnih preferencija, već zato što je to sport koji ima najveću podršku navijačkih skupina te je uvjerljivo najviše isprepleten s politikom i nasiljem.

⁷⁶ Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 18.

⁷⁷ Isto, str. 17.-18.

⁷⁸ Buzov, Magdalenić, Perasović, Radin, str. 51.

⁷⁹ Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 23.

4. Politička (zlo)upotreba sporta

Procjenjuje se da je prvu utakmicu na Svjetskome nogometnome prvenstvu 2014. godine, onu između reprezentacija Brazila i Hrvatske, pratilo najmanje dvije milijarde ljudi.⁸⁰ Nogomet je time napravio nevjerojatnu promociju Hrvatske, kakvu ne bi mogla napraviti nikakva kampanja, reklama niti išta drugo. Jednako tako, kad pređemo granice naše zemlje, rijetko će tko od sugovornika s kojima se upustimo u razgovor znati za važne ličnosti hrvatske povijesti, znati za naše pjevače, političare, umjetnike, književnike itd., no vjerojatno će im biti poznata imena pojedinih naših sportaša. Zasigurno najbolji primjer za to je proslavljeni hrvatski nogometaš, a danas predsjednik *Hrvatskog nogometnog saveza*, Davor Šuker, koji je postao svojevrsni simbol Hrvatske u svijetu. Između mnogih, tome svjedoči i Siniša Babić koji je uživo pratio nogometnu utakmicu *Manchester Uniteda* i *AC Milana* na stadionu u New Jerseyju, i to u hrvatskom dresu. Njegova odjeća privukla je pažnju ljudi oko njega, koji su mu dobacivali: „Croatia, Šuker, Croatia, Šuker...“, dok ga je najmanje desetero ljudi pitalo kako je Davor Šuker te je li još uvijek aktivan. Mnogi od njih bili su porijeklom iz Južne Amerike, i u razgovoru s njima, Babić je shvatio da od njih „nitko ne zna gdje je Hrvatska, ali svi znaju tko je Davor Šuker“.⁸¹ Goran Kovačević slično je iskustvo imao u Africi: „Od Kenije do Zanzibara, svi znaju za Davora Šukera“⁸².

Sport uistinu ima veliku mogućnost promocije. Znao je to još 1888. godine Brother Walfrid, pripadnik reda Male braće Marijine, kada je osnovao nogometni klub *Celtic*, kako bi se njime promovirale istine suprotne od one uvriježene o katoličkoj inferiornosti. Naime, Walfrid se nadao da bi uspješan katolički nogometni klub mogao razbiti taj mit o katoličkoj inferiornosti.⁸³ Postoji još jedan razlog zašto je Walfrid osnovao ovaj nogometni klub. Naime, u to su vrijeme katolici bili zabrinuti zbog utjecaja protestantskih misionara, kojima su njihove pučke kuhinje i imućnost omogućavali propovijedanje na katoličkim područjima. Slobodno vrijeme katoličke mladeži trebale su popuniti katoličke institucije ili će ga

⁸⁰ Podatak preuzet dana 13.8.2016. s mrežne stranice *Hrvatske radiotelevizije* (članak objavljen dana 12.6.2014. pod naslovom *Brazil uz pomoć suca pobijedio Hrvatsku*), URL: <http://sport.hrt.hr/247499/fifasp2014/brazil-hrvatska->.

⁸¹ Babić, Siniša, *Ne znaju za Hrvatsku, ali znaju tko je Šuker*, članak objavljen dana 6.8.2004. (pregledan dana 13.8.2016.) na mrežnom portalu *Večernjeg lista*, URL: <http://www.vecernji.hr/hrvatska/ne-znaju-za-hrvatsku-ali-znaju-tko-je-sukera-800608>.

⁸² *Fotoaparatom po Africi: Od Kenije do Zanzibara, svi znaju za Davora Šukera*, članak objavljen dana 18.2.2013. (pregledan dana 13.8.2016.) na mrežnom portalu *Index.hr*, URL: <http://www.index.hr/black/clanak/fotoaparatom-po-africi-od-kenije-do-zanzibara-svi-znaju-za-davora-sukera/663211.aspx>.

⁸³ Foer, Franklin, *Kako nogomet objašnjava svijet : neobična teorija globalizacije*, Zagreb: Celeber, 2006., str. 47.

protestantske uzeti pod svoje.⁸⁴ Nogomet je tako poslužio kao instrument očuvanja religijskoga identiteta.

Iz istih pobuda dvadesetih su godina prošloga stoljeća osnivani židovski nogometni klubovi diljem metropolitanske Europe: u Budimpešti, Berlinu, Pragu, Innsbrucku i Linzu.⁸⁵ To se jasno razabire iz riječi Edmunda Schechtera, američkoga diplomata, koje je zapisao u memoarima svoje mladosti u Beču: „*Svaka pobjeda 'Hakoaha'*⁸⁶ *bila je novi dokaz da je razdoblju židovske inferiornosti u sportu došao kraj*“⁸⁷. Franklin Foer tvrdi da su ti klubovi bili proizvodi političke doktrine te da je cijeli pokret Židova vjerovao kako će ih nogomet, i sport općenito, osloboditi nasilja i tiranije antisemitizma.⁸⁸ Židovski su klubovi isticali židovski, a ne mađarski, austrijski ili njemački nacionalizam: igrači su nosili plavo-bijele dresove (boje Izraela), na kojima je bila prišivena *Davidova zvijezda* na prsima, za te klubove igrali su isključivo židovski igrači, a imena koje su klubovi nosili imali su nedvosmisleno nacionalistički prizvuk (*Hagibor* - što na hebrejskom znači *junak*, *Hakoah* - što na hebrejskom znači *snaga*, *Bar Kohba* - prema imenu vođe pobune protiv Rimljana u drugom stoljeću).⁸⁹

Premda je poveznica ova dva primjera religija, ovi nogometni klubovi nisu osnivani zbog vjerskih (duhovnih) pobuda, već zbog jasnih političkih ciljeva. Kao što sam naglasio u *Uvodu*, valja razlikovati ono vjersko, duhovno religijsko od političke dimenzije religije, kada ona prestaje biti briga za duhovnu stvarnost i transcendentno te postaje sredstvo za političku borbu i opstojnost.

Kao što smo vidjeli na primjeru židovskih klubova, imena i grbovi klubova vrlo su važni za širenje političke poruke, stoga nam proučavanje istih omogućuje lako odgonetanje kakav je politički profil ljudi koji stoje iza kluba (ili kakvi su bili politički profili ljudi koji su klub osnivali) i njegovih navijača. Za to su nam sjajni primjer gradski rivali iz Barcelone: *FC Barcelona*, koja na grbu nosi boje katalonske zastave, i *Reial Club Deportiu Espanyol* (u prijevodu: *Sportski španjolski kraljevski klub*), čije ime, samo po sebi, nosi dovoljno jasne političke konotacije.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ Isto, str. 68.

⁸⁶ *Židovski sportski klub* iz Beča osnovan 1909. godine (izvor: službena mrežna stranica *Sportskog kluba Hakoah* (*S.C. Hakoah*), pregledana dana 14.8.2016., URL: <http://www.hakoah.at/en/textedetail.asp?Block=1&ID=764>).

⁸⁷ Foer, str. 73.

⁸⁸ Isto, str. 68.

⁸⁹ Isto.

No, nije uopće potrebno da s primjerima odlazimo tako geografski daleko. Posve jasnu političku konotaciju nose imena i grbovi ponekih naših sportskih klubova: Nogometni klub *Hrvatski dragovoljac* (čiji igrači nose crne dresove, na kojima je prišiven službeni klupski grb na kojemu se ističe hrvatska *šahovnica* s prvim bijelim poljem), Malonogometni klub *Ustanik* (čiji su dresovi također crne boje, na klupskom grbu ističe se veliko *ustaško* slovo *U* te logo Hrvatske čiste stranke prava, koja očito stoji iza ovoga kluba, a naziv kluba ima isti korijen riječi⁹⁰ kao i naziv za pripadnika organizacije *Ustaša - Hrvatska revolucionarna organizacija*⁹¹, pripadnika ili sljedbenika *Ustaškog pokreta*⁹² ili, pak, pripadnika *Ustaške vojnice*⁹³), Nogometni klub *Petrova Gora* (na čijem je grbu⁹⁴ naslikan monumentalni antifašistički spomenik kipara Vojina Bakića podignut 1981. godine u Vojniću)⁹⁵ itd.

U socijalističkoj je Jugoslaviji bila potpuno normalna pojava da imena i grbovi sportskih klubova služe veličanju političkoga režima. Vrlo je zanimljiva činjenica da je Nogometni klub *Rijeka* već 1971. godine uklonio crvenu zvijezdu (simbol komunističkoga sustava) iz svojega grba, kada je prihvaćen novi klupski grb - autorsko djelo riječkog akademskog umjetnika i scenografa riječkog kazališta Ivana pl. Zajca Dorijana Sokolića,⁹⁶ dok je grbove hrvatskih nogometnih klubova *Dinama* i *Hajduka krasila* još dva desetljeća (*Hajdukovci* su zvijezdu *odbacili* na nogometnoj utakmici u Sydneyu 30. svibnja 1990.,⁹⁷ a zagrebački je klub grb i ime izmijenio 1991. godine⁹⁸). Neki su klubovi zadržali grbove i nazive iz toga vremena, a najeksplicitniji primjeri su beogradski rivali *Crvena zvezda* i *Partizan*.

⁹⁰ *Hrvatski jezični portal*, natuknice: *ustanik* i *ustaša*, podaci preuzeti dana 14.8.2016., URL: <http://hjp.znanje.hr/>.

⁹¹ *Ustav Ustaše, hrvatske revolucionarne organizacije* (izvor: *Ustaša : dokumenti o ustaškom pokretu*, Zagreb: Zagrebačka stvarnost, 1995., str. 45.-47.).

⁹² Obhodaš, Amir; Werhas, Mario; Dimitrijević, Bojan; Despot, Zvonimir, *Ustaška vojnica 1 : Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945. (prva knjiga, travanj 1941. - rujanj 1943.)*, Zagreb: Despot Infinitus, 2013., str. 19.

⁹³ Isto, str. 45.

⁹⁴ Podatak preuzet dana 15.8.2016. sa službena mrežna stranica Općine Vojnić, URL: <http://www.vojnic.hr/sadrzaj.php?gs=16&p=74>.

⁹⁵ Podatak preuzet dana 15.8.2016. sa službene mrežne stranice Turističke zajednice Općine Vojnić, URL: <http://www.tz-vojnica.hr/zanimljivosti/>.

⁹⁶ Podatak preuzet dana 15.8.2016. s mrežne stranice *Lokalpatrioti Rijeka*, članak *Koliko svjećica ima na torti HNK Rijeke? Mit ili ne, da Rijeka nije nikada imala zvijezdu u svojem grbu?*, URL: <http://www.lokalpatrioti-rijeka.com/vijesti/125-koliko-svjecica-ima-na-torti-hnk-rijeke-mit-ili-ne-da-rijeka-nije-nikad-imala-zvijezdu-u-svojem-grbu>.

⁹⁷ Gabelić, Tomislav, *Skidaj tu zvijezdu: Dan kad je Hajduk odbacio petokraku...*, članak objavljen dana 3.6.2015. (pregledan dana 15.8.2016.) na mrežnom portalu *24sata.hr*, URL: <http://www.24sata.hr/sport/skidaj-tu-zvijezdu-dan-kad-je-hajduk-odbacio-petokraku-422094>.

⁹⁸ Podatak preuzet dana 15.8.2016. sa službene mrežne stranice *GNK Dinamo Zagreb*, članak pod nazivom *Povijest grbova*, URL: <http://povijest.gnk-dinamo.hr/uspjesi/simboli-kluba/povijest-grbova.html#prettyPhoto>.

Nogometni klub *Dinamo Zagreb* od 1969. godine na svom je grbu imao hrvatsku šahovnicu,⁹⁹ što je u to vrijeme imalo snažnu političku konotaciju, kakvu danas *šahovnica* ima na grbovima sportskih klubova u Bosni i Hercegovini. Primjerice, na grbovima nogometnih klubova *Široki Brijeg*, *Zrinjski Mostar*, *Kiseljak*, *Posušje*, *GOŠK* itd. Uz to, mnogi klubovi u svome službenom punom nazivu nose posvojni pridjev *hrvatski*: *Hrvatski športski klub „Zrinjski Mostar“*, *Hrvatski nogometni klub „Orašje“*, *Hrvatski rukometni klub „Izviđač Ljubuški“*, *Hrvatski ženski odbojkaški klub „Smeč“*, *Hrvatski košarkaški klub „Široki“*... Dakako, hrvatski klubovi u Bosni i Hercegovini nisu izuzetak. Političku konotaciju nose i imena te grbovi mnogih srpskih i bošnjačkih sportskih klubova. Na primjer: *FK Borac Banja Luka* (na čijem grbu dominira srpska trobojnica), *OFK Glasinac 2011* (na čijem je grbu također srpska trobojnica te srpski grb s četverostrukim C (ćirilično S), *FK Bojnik* (sarajevski klub čiji naziv ima jasnu ratnu i političku konotaciju), *NK Zvijezda* (na čijem je grbu naslikana kula Husein-bega Gradaševića, koja je, istina, prepoznatljivi simbol grada Gradačca, ali i mjesto odakle je stolovao *Zmaj od Bosne*¹⁰⁰ - borac za autonomiju Bosne od turske vlasti u prvoj polovici 19. stoljeća¹⁰¹ i bošnjački nacionalni heroj¹⁰², zbog čega se ne mogu isključiti politički motivi izbora takvoga grba) itd. Djeluje isključivo govoriti o hrvatskim, srpskim i bošnjačkim klubovima u Bosni i Hercegovini, no takva podjela klubova po nacionalnoj osnovi naprosto je realnost. Razlučiti koji nacionalni predznak određeni klub ima vrlo je jednostavnom već po *definiciji* kluba napisanoj prije njegova naziva - radi li se o *fudbalskom* ili *nogometnom* klubu, te po pismu kojim je zapisano ime kluba na njegovom grbu. U nogometu se uistinu ogledava nepomirljiva podijeljenost bosanskohercegovačkoga društva.

Kad već govorimo o nazivlju i grbovlju sportskih klubova, zanimljivo je spomenuti postojanje hrvatskih nogometnih klubova u dijaspori. Takvih klubova zaista ima mnogo, zastupljeni su u svim dijelovima svijeta, a mi ćemo navesti samo neke od njih: *Melbourne*

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Narodni nadimak za Husein-bega Gradaševića, kako ga je narod prozvao još za života (Kreševljaković, Hamdija, *Husein kapetan Gradašević - Zmaj od Bosne*, Sarajevo: Hrvatska Tiskara, 1931., str. 15.).

¹⁰¹ Prelog, Milan, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, Zagreb: Fortuna, 2009., str. 43.; Malcolm, Noel, *Povijest Bosne (kratki pregled)*, Zagreb: Erasmus Gilda : Novi Liber; Sarajevo: Dani, 1995., str. 165.

¹⁰² O čemu svjedoče mnoga umjetnička djela inspirirana Husein-begom Gradaševićem. Primjerice, *sevdalinka* Safeta Isovića *Zmaj od Bosne* (dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Safet Isovic - Zmaj od Bosne - (Audio 1993)*, objavljen dana 1.9.2013., pregledan dana 16.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=I1UxKJgqVSo>) ili istoimeni povijesni roman hrvatskoga pisca Josipa Eugena Tomića (Tomić, Josip Eugen, *Zmaj od Bosne ; Emin-agina ljuba*, Zagreb: Zora, 1966.).

*Knights FC*¹⁰³, *Croatia Cleveland SC*¹⁰⁴, *Hrvat Chicago SC*¹⁰⁵, *Toronto Croatia*¹⁰⁶, *Club Deportivo Sokol Croata* (Punta Arenas, Čile)¹⁰⁷, *KF Velebit Göteborg* (Švedska)¹⁰⁸. Ono što ove klubove povezuje jest naznačena hrvatska nacionalna pripadnosti u njihovu imenu ili grbu, ali i očita privrženost ustaškoj ideologiji. Naime, grbove gotovo svih tih klubova *krasi* hrvatska *šahovnica* s prvim bijelim poljem i bez *krune*, dok je grb nogometnoga kluba *Croatia Cleveland SC* doslovno državni grb Nezavisne Države Hrvatske,¹⁰⁹ oko kojeg je napisano ime i godina osnutka kluba.¹¹⁰

Kod izbora imena sportskih klubova i izgleda klupskih grbova, među najomiljenijima su motivi iz lokalne i nacionalne povijesti, čime se želi postići privrženost ljudi klubu, ali i odaslati politička poruka, kao i potaknuti zavičajni i nacionalni ponos. Neki od primjera su: HNK *Hajduk* (Split), NK *Uskok* (Klis), NK *Nehaj* (Senj), HNK *Frankopan* (Rokovci-Andrijaševci), NK *Ban Jelačić* (Vukovina)...¹¹¹ U susjednoj Srbiji imamo primjer nogometnog kluba *Obilić*, koji je dobio ime po srpskom nacionalnom junaku Milošu Obiliću, a čiji je predsjednik svojedobno bio ratni zločinac Željko Ražnatović Arkan.¹¹²

Arkan nije jedini političar¹¹³ koji je htio gospodariti sportom.¹¹⁴ Istaknuti političari vrlo rado prihvaćaju funkcije u upravama sportskih klubova i saveza. Tako je *HDZ-ovac* Ivan

¹⁰³ Službena mrežna stranica nogometnog kluba *Melbourne Knights FC*, URL: <http://www.melbourneknights.com.au/>.

¹⁰⁴ Službena mrežna stranica nogometnog kluba *Croatia Cleveland SC*, URL: <http://www.croatiacleveland.com/>.

¹⁰⁵ Službena mrežna stranica nogometnog kluba *Hrvat Chicago SC*, URL: <http://www.hrvatchicago.com/>.

¹⁰⁶ Službena mrežna stranica nogometnog kluba *Toronto Croatia*, URL: <http://www.torontocroatia.com/>.

¹⁰⁷ Podatak preuzet dana 16.8.2016. s mrežna stranica *Herencia Croata*, URL: <https://herenciacroata.wordpress.com/2014/01/29/112/>.

¹⁰⁸ Podatak preuzet dana 16.8.2016. s mrežne stranice udruge *Kroatiska Föreningen Velebit*, URL: <http://www.velebit.se/hr/sektioner/fotboll/>.

¹⁰⁹ Državni grb Nezavisne Države Hrvatske prema Zakonskoj odredbi o državnom grbu, državnoj zastavi, Poglavnikovoj zastavi, državnom pečatu, pečatima državnih i samoupravnih ureda, objavljenoj dana 30.4.1941. u *Narodnim novinama - službenom listu Nezavisne Države Hrvatske*, broj 15, godina CV (izvor: *Ustaša : dokumenti o ustaškom pokretu*, str. 158.).

¹¹⁰ Tvrdnja se može provjeriti na službenoj mrežnoj stranici nogometnog kluba *Croatia Cleveland SC*, URL: <http://www.croatiacleveland.com/>.

¹¹¹ Podaci preuzeti dana 16.8.2016. sa službene mrežne stranice *Hrvatskog nogometnog saveza*, URL: <http://hns-cff.hr/>.

¹¹² Foer, str. 31.

¹¹³ Željko Ražnatović Arkan poznatiji je kao kriminalac, plaćeni ubojica (obavljao je atentate i ostale *prljave poslove* za *Službu državne sigurnosti*) i ratni zločinac, negoli političar, no 1992. godine on je osnovao *Stranku srpskog jedinstva* te iste godine izabran za poslanika u srbijanskoj skupštini (izvor: mrežna stranica *Hrvatske radiotelevizije*, članak pod nazivom *Arkan: lopov koji je postao ratni zločinac*, pregledan dana 16.8.2016., URL: <http://www.hrt.hr/arhiv/100/01/16/HRT0021.html>).

¹¹⁴ Franklin Foer tvrdi da je Arkanov *Obilić* postao prvak Srbije, odnosno SR Jugoslavije, zahvaljujući Arkanovim prijateljima i ucjenama. „*Prema raširenim glasinama*“, kaže on, „*Arkan je zaprijetio kako će pucati protivničkom*

Šuker aktualni predsjednik *Hrvatskog košarkaškog saveza*,¹¹⁵ *SDP-ovac* Željko Jovanović bio je dopredsjednik Rukometnog kluba *Zamet*,¹¹⁶ od prosinca 1992. do rujna 1996. godine predsjednik *Hajduka* bio je Nadan Vidošević,¹¹⁷ dok je Franjo Tuđman bio predsjednik *Fudbalskog kluba „Partizan“* iz Beograda (tada *Sportsko društvo „Partizan“*, dok mu sam Tuđman nije nadodao atribut *jugoslavenski*, te je tako postao *Jugoslavensko sportsko društvo „Partizan“*)¹¹⁸. Ipak, te informacije nema na službenim stranicama *Fudbalskog kluba „Partizan“*, a komično je što je Tuđman *prešućen* čak i na popisu *Partizanovih* predsjednika kroz povijest.¹¹⁹ Valja još spomenuti *Hrvatski nogometni savez*, u čijem je izvršnom odboru, kako to tvrdi *Novi list*, od sedamnaest članova, čak desetorica *HDZ-ovca*.¹²⁰

No, ne miješaju se samo političari u sport. Ta je privlačnost obostrana - i sportaši često *zalutaju* u politiku. Ne bi u tome bilo ništa sporno kada bi oni zaista postali važni čimbenik političkih događanja, no umjesto toga oni su najčešće samo predizborna reklama političkim strankama, a nakon izbora nestanu s političke scene. Dakle, kako politika (zlo)upotrebljava sport, tako i političari (zlo)upotrebljavaju sportaše. Sportska borilišta zamijenili su političkim sljedeći hrvatski sportaši: Lino Červar, Mirko Filipović, Franjo Arapović, Biserka Perman, Perica Bukić, Danira Nakić Bilić,¹²¹ Davor Šuker, Željko Mavrović, Ivan Kuret, Krešo Ćosić,¹²² Janica Kostelić¹²³ te aktualna olimpijska pobjednica u bacanju diska, Sandra Perković¹²⁴.

napadaču u koljeno pogodi li gol na utakmici protiv Obilića“ (Foer, str. 32.). Također, znao bi upadati u svlačionice protivničkih klubova za vrijeme poluvremena, gdje bi vikao i psovao (Foer, str. 32.).

¹¹⁵ Podatak preuzet dana 16.8.2016. sa službene mrežne stranice Hrvatskog košarkaškog saveza, URL: <http://www.hks-cbf.hr/savez/tijela-saveza>.

¹¹⁶ Kosanović, Milan, *Jovanović više nije dopredsjednik Zameta*, članak objavljen dana 3.3.2012. (pregledan dana 16.8.2016.) na mrežnoj stranici *SportCom.hr*, URL: <http://www.sportcom.hr/regionalni-sport/rukomet/mrk-zamet/zeljko-jovanovi%C4%87-dao-ostavku-jesu-li-losi-rezultati-zame%C4%87ana-povezani-s-njegovim-odlaskom.html>.

¹¹⁷ Podatak preuzet dana 16.8.2016. sa službene mrežne stranice Hrvatskog nogometnog kluba *Hajduk Split*, URL: <http://hajduk.hr/povijest/predsjednici>.

¹¹⁸ Hudelist, Darko, *Tuđman : biografija*, Zagreb: Profil International, 2004., str. 215.-216.

¹¹⁹ Službena mrežna stranica *Fudbalskog kluba „Partizan“*, URL: <http://www.sr.partizan.rs/klub/predsednici/> (popis pregledan dana 16.8.2016.).

¹²⁰ Ciglencečki, Dražen, *Nogomet žestoko posvadao HDZ-ovce*, članak objavljen dana 24.11.2014. (pregledan dana 17.8.2016.) na mrežnom portalu *Novog lista*, URL: <http://www.novolist.hr/index.php/layout/set/print/Komentari/Kolumne/Komentar-Drazena-Ciglencekog/Nogomet-zestoko-posvadao-HDZ-ovce>.

¹²¹ Podatak preuzet dana 16.8.2016. s mrežnog portala *Nove TV, Gol.hr*, članak pod naslovom *Hrvatski sportaši u političkim vodama: Što im je glavni motiv?*, objavljen dana 3.4.2013., URL: <http://gol.dnevnik.hr/clanak/hnl/hrvatski-sportasi-u-politickim-vodama-sto-im-je-glavni-motiv---281073.html>.

¹²² Paun, Vjekoslav, *Oni mogu sve: Uspješni u sportu, prvaci i u politici*, članak objavljen dana 17.6.2009. (pregledan dana 17.8.2016.) na mrežnom portalu *24sata.hr*, URL: <http://www.24sata.hr/sport/oni-mogu-sve-uspjesni-u-sportu-prvaci-i-u-politici-121871>.

Dosad smo govorili o međuodnosu politike i sporta, u kojemu ponekad sport profitira. Nažalost, imamo primjera koji dokazuju da katkada politika doslovno terorizira sport.

Prvi primjer je teška povijest četverostrukog prvaka Bosne i Hercegovine, *Hrvatskog športskog kluba „Zrinjski Mostar“*, koju je prolazio od strane političkih režima nesklonih njegovom nacionalnom predznaku. Povijest kluba započinje 1905. godine, kada je u prostorijama Kulturnog društva *Hrvoje* u Mostaru, hrvatska mladež, na čelu s profesorom Kuštrebom, osnovala *Đački športski klub*, koji kasnije, 1912. godine prerasta u *Gimnazijski nogometni klub „Zrinjski“*. Prvu zabranu rada *Zrinjski* dobiva neposredno pred početak Prvog svjetskog rata, 28. lipnja 1914. godine. Naredne tri godine zamrla je svaka sportska aktivnost u gradu, no od 1917. godine *Zrinjski* se stapa u nogometni klub *Hercegovac*, koji i sam već iduće godine postaje dijelom *Jugoslavenskog športskog kluba*. Ipak, 1922. godine obnavlja se *Hrvatski športski klub „Zrinjski“*, kojeg vlasti imaju na piku. To dokazuje podatak da su igrači *Zrinjskog* nailazili na teškoće pri zapošljavanju, s kakvim nisu imali problema igrači gradskih rivala *JŠK-a* i *Vardara*. Razlog takvog odnosa prema klubu jasno se razotkrio 1936. godine u Dubrovniku, gdje mu nije dozvoljen nastup zbog hrvatskog grba i trobojnice na dresovima. Ono što su htjele vlasti Kraljevine Jugoslavije, učinile su komunističke vlasti 1945. godine, kada je klub *ugašen*. Sljedećih 47 godina HŠK *Zrinjski* nije postojao, no ponovno je *uskrnuo* 1992. godine, kada je svečano u Međugorju, formiranjem *Inicijativnog odbora za pripremu obnoviteljske skupštine*, obnovljen te započeo s radom, s kojim je vrlo uspješno nastavio do danas.¹²⁵

Godine koje su *Zrinjskom* značile ponovnu slobodu djelovanja, za zagrebački *Dinamo* bilo je to vrijeme zabrana te borbe njegovih navijača za povratak imena kluba. Naime, 46 godina zagrebački je klub nosio ime *Dinamo*, da bi mu vlasti 26. lipnja 1991. promijenile ime u *HAŠK Građanski*, a zatim, 24. veljače 1993. godine, u *Croatiju*,¹²⁶ jer su držale da ime *Dinamo* ima političke konotacije vezane za komunistički režim. Tadašnji hrvatski predsjednik, Franjo Tuđman, odluku o promjeni imena *Dinamu* opravdavao je na sljedeći

¹²³ Brajdić, Dražen, *Janica Kostelić ulazi u politiku: Dajte mi podršku da vratim sportu što mi je dao!*, članak objavljen dana 25.4.2016. (pregledan dana 17.8.2016.) na mrežnom portalu *Večernjeg lista*, URL: <http://www.vecernji.hr/ostali-sportovi/janica-kostelic-ulazi-u-politiku-postaje-pomocnica-ministru-sporta-1079350>.

¹²⁴ Podatak preuzet dana 17.8.2016. sa službene mrežne stranice Hrvatskoga sabora, URL: <http://www.sabor.hr/Default.aspx?sec=6435>.

¹²⁵ Podaci preuzeti dana 17.8.2016. sa službene mrežne stranice *Hrvatskog športskog kluba „Zrinjski Mostar“*, URL: <http://www.hskzrinjski.ba/index.php/klub/povijestkluba>.

¹²⁶ Podaci preuzeti dana 17.8.2016. sa službene mrežne stranice *Građanskog nogometnog kluba „Dinamo Zagreb“*, URL: <http://gnkdinamo.hr/HR/Klub/Povijest>.

način: „(...) *Ponovno progovaram onako kako treba progovarati glavni grad svih Hrvata... A to što se, evo, čuje dva-tri glasa: „Vratite nam Dinamo“ (...) Vratili smo... Ne vratili, nego uskrsnuli Hrvatsku! Uskrsnuli onu Hrvatsku koju su oni, koji su proglasili Dinamo, htjeli satrti za sva vremena. A mi smo (...) vratili i HAŠK, i Građanski, i Dinamo, i sve ono što je bilo pozitivno u hrvatskoj povijesti i hrvatskom športu. A vi, dragi mladići, koji ne znate to ili koji ste instrument nekakvih provokatora... Znaete gdje ima Dinamo? Dinamo danas ima u Čupriji u Srbiji i u Pančevu. Hoćete li opet bratstvo i jedinstvo s njima?! Prema tome ne nasjedajte provokatorima. Imamo mi sveto ime hrvatsko i sve ono sveto što je u povijesti Hrvatske bilo, a nikada više nećemo dopustiti nikakve gluposti kao što su Dinamo, kao što su Jugoslavija...*“¹²⁷. Navijači se nisu mirili s promjenom imena kluba, što dokazuje istraživanje Miroslava Vujevića provedeno 2000. godine na 403 srednjoškolaca i studenata u Zagrebu.¹²⁸ Od 403 ispitanika, njih 193 izjasnilo se da navija za klub iz Maksimira, od čega je 81% navelo da navija za *Dinamo*, a svega 19% za *Croatiju*.¹²⁹ Koliki je revolt bio prema promjeni imena kluba sjajno nam ilustrira časopis *Navijačka tribina*, koji o utakmicama *Croatije* piše kao o utakmicama *Dinama*,¹³⁰ dok je časopis *Tifo magazin* otišao u krajnost likujući nad smrću prvog hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana, zaključivši slavodobitno: „*Nikada više na ovim prostorima da će netko ponižavati navijački puk naprasnim samovoljnim mijenjanjem imena njihovom klubu*“¹³¹. Navijači su u konačnici ipak pobijedili te je 14. veljače 2000. godine klubu vraćeno ime *Dinamo*.¹³²

¹²⁷ Transkript Tuđmanovog govora dostupnog na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Tudjmanov govor protiv dinamama.wmv*, objavljen dana 11.2.2010., pregledan dana 17.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IIDfXtS5esA>.

¹²⁸ Vujević, Miroslav, *Semantički profil imena NK „Dinamo“ i NK „Croatia“*, *Politička misao : časopis za politologiju*, Vol. 37, broj 1, svibanj 2000., str. 143.

¹²⁹ Isto, str. 144.

¹³⁰ Juričić, Krešo, *Bio jednom derbi...*, *Navijačka tribina*, broj 1, godina I, veljača 1996., str. 12.-16.

¹³¹ *Otišao Veliki Neprijatelj!*, *Tifo magazin*, broj 26, godina VI, ljeto 2000., str. 6.

¹³² Podatak preuzeti dana 17.8.2016. sa službene mrežne stranice *Građanskog nogometnog kluba „Dinamo Zagreb“*, URL: <http://gnkdinamo.hr/HR/Klub/Povijest>.

5. Obilježja navijačkih skupina i navijačke supkulture

Odnos politike i sporta vrlo je zanimljiva tema, no nije predmet ovoga diplomskoga rada - to su navijači, odnosno navijačke skupine.

Vidjeli smo da već od antičkih vremena postoje navijači na sportskim događanjima. Primjere organiziranog *navijaštva* nalazimo već potkraj 15. i na početku 16. stoljeća na trgu Piazza di Santa Croce u Firenci, na loptanju između momčadi različitih gradskih kvartova. Ovi događaji pretvorili su se u veliku predstavu za aristokraciju i puk, s brojnim sličnostima s modernim nogometnim *navijaštvom*, kao što je navijačko postrojavanje, mahanje zastavama, pjevanje himni, različite boje pojedinih momčadi koje nose gledatelji kad nastupaju kao navijači itd.¹³³

Možemo reći da moderno *navijaštvo* nastaje u Južnoj Americi, gdje polovicom 20. stoljeća već postoje organizirane navijačke skupine. O atmosferi na brazilskim stadionima zagrebačkim studentima Vjenceslavu Žuveli, Anti Ivaniševiću i Anti Doriću oduševljeno je pripovijedao Bajdo Vukas, što ih je potaklo da osnuju navijačku skupinu koja će bodriti *Hajduk* po uzoru na brazilske navijačke skupine. Tako je već 1950. godine osnovana *Torcida*¹³⁴, kao najstarija navijačka skupina u Europi.¹³⁵ No, komunističke vlasti odmah su zabranili *Torcidi* ime i djelovanje, a neki su od njezinih pripadnika pritvoreni te je protiv njih pokrenut postupak.¹³⁶

Pokret *Teddy Boysa* u Velikoj Britaniji 1950-ih donosi na nogometne stadione val nasilja. No, još uvijek ne možemo govoriti o organiziranim navijačkim skupinama, prije o nogometnim bandama.¹³⁷ Kao i na osnutak *Torcide*, južnoamerički navijači imali su veliki utjecaj na engleske nogometne navijače. Naime, Svjetsko prvenstvo 1962. godine u Čileu bio je prvi takav događaj koji se televizijski prenosio u Velikoj Britaniji. Ogromno otkriće za engleske navijače bilo je mogućnost pjevanja na stadionu, čime se može, shvatili su, dati

¹³³ Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 8.

¹³⁴ Prema portugalskom *torsida*, što znači *ludo navijanje* (izvor: Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 201.).

¹³⁵ Podaci preuzeti dana 19.8.2016. sa službene mrežne stranice *Kluba navijača „Torcida“*, tekst pod nazivom *Osnivanje Torcida*, objavljen dana 3.3.2016., URL: <http://www.torcida.hr/povijesna-cinjenica/osnivanje-torcide/>

¹³⁶ Podaci preuzeti dana 19.8.2016. sa službene mrežne stranice *Kluba navijača „Torcida“*, tekst pod nazivom *Zabranjeno djelovanje Torcide*, objavljen dana 3.3.2016.,

URL: <http://www.torcida.hr/povijesna-cinjenica/nakon-utakmice-protiv-partizana/>.

¹³⁷ Brimson, *Tajne nogometnog huliganizma*, str. 70.

efikasnija podrška svojoj momčadi. No, osim ovoga pozitivnog otkrića, prijenos nogometnog prvenstva imao je i negativnu posljedicu - porast huliganizma.¹³⁸

Ultra pokret u Italiji počeo se razvijati kasnih 1960-ih¹³⁹ te je zajedno s britanskim huliganizmom 1960-ih i 1970-ih¹⁴⁰ formirao navijački pokret u Europi, koji je 1970-ih godina, a još snažnije 1980-ih, zahvatio i Jugoslaviju. Kao organizirana navijačka skupina najprije su se okupili navijači *Partizana* 1970. godine.¹⁴¹ Po prihvaćanju *navijačke supkulture* i fanatičnom bodrenju svojega kluba u to vrijeme ne zaostaju niti navijači drugih velikih klubova, no pod jedinstvenim imenom, odnosno organiziranom navijačkom skupinom, okupljaju se nešto kasnije: *Torcida* se obnavlja 1981. godine,¹⁴² 1986. godine nastaje navijačka skupina *Bad Blue Boys*,¹⁴³ 1987. nastaju *Horde zla* (navijači *Sarajeva*), *Manijaci* (navijači *Željezničara*) i *Armada*, a 1989. godine *Delije* i *Red Firm* (navijači *Vojvodine*).¹⁴⁴

Kao što sam već definirao u *Terminološkim određenjima*, navijačka je skupina *zamišljena zajednica poznatih neznanaca*, koja je stvorila osobni identitet i postoji kao stabilni kolektivni subjekt, hijerarhijski strukturirana, institucionalizirana, njeguje *navijačku supkulturu* (poštuje pravila *navijačkoga ponašanja*, kao i *navijački etički kodeks*, prepoznatljiv način odijevanja, drži se *navijačke filozofije* i stavova itd.), a od njezinih se članova traži bezuvjetna lojalnost. Što sve to znači?

Navijačka skupina kao zajednica podsjeća na naciju. Ljudi u najužoj *jezgri* navijačke skupine vjerojatno se međusobno poznaju, no one tisuće koje se naguraju na *navijačkoj tribini* međusobno se ne poznaju, ali to ih ne sprječava da dijele osjećaj zajedničke pripadnosti zajednici. Upravo to daje pojedincu jaki osjećaj sigurnosti, premda *navijačka tribina*, ulica ili kolodvor, na dan utakmice, mogu biti vrlo opasna mjesta. Ipak, osjećaj sigurnosti nije lažan jer pripadnici tvoga *čopora*, da se izrazimo jezikom zoologije, štitiće te od protivničkog

¹³⁸ Isto, str. 71.

¹³⁹ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 114.

¹⁴⁰ Perasović, Benjamin, *Sportsko huliganstvo kao subkulturna pojava*, poglavlje iz knjige *Navijačko pleme*, str.6.

¹⁴¹ Podatak preuzet dana 19.8.2016. s mrežne stranice *Kult.com.hr*, tekst pod naslovom *Navijačke skupine iz ex-Yu*, objavljen dana 16.10.2012., URL: <http://kult.com.hr/navijacke-skupine-iz-exyu/>.

¹⁴² Podaci preuzeti dana 19.8.2016. sa službene mrežne stranice *Kluba navijača „Torcida“*, tekst pod nazivom *Torcida se obnavlja*, objavljen dana 3.3.2016., URL: <http://www.torcida.hr/povijesna-cinjenica/torcida-se-obnavlja/>.

¹⁴³ Ovaj je naziv navijačke skupine inspirirao, u ono vrijeme, vrlo popularni film *Bad Boys*, sa Seanom Pennom u glavnoj ulozi (izvor: službena mrežna stranica navijačke skupine *Bad Blue Boys*, pregledana dana 19.8.2016., URL: <http://www.badblueboys.hr/povijest/>).

¹⁴⁴ Podaci preuzeti dana 19.8.2016. s mrežne stranice *Kult.com.hr*, tekst pod naslovom *Navijačke skupine iz ex-Yu*, objavljen dana 16.10.2012., URL: <http://kult.com.hr/navijacke-skupine-iz-exyu/>.

čopora. Također, kao što se svaki pojedinac ima pravo osjećati pripadnikom bilo koje nacije, tako se svatko može osjećati pripadnikom određene navijačke skupine, premda nije stvarni dio iste. Što želim reći? Na primjer, *Hajduk* ima svoje navijače po cijeloj Hrvatskoj. Oni se smatraju dijelom navijačke skupine *Torcide*, stoga ćemo čitati na grafitima, transparentima, zapisima na zastavama, komentarima po mrežnim portalima: „*Torcida Zagreb*“, „*Torcida Čakovec*“, „*Torcida Vukovar*“, „*Torcida Pula*“ itd. Moguće je da mnogi od *ogranaka Torcide* uopće nisu u kontaktu sa splitskom *Torcidom* te nisu u mogućnosti često prisustvovati utakmicama *Hajduka*, no to ih ne sprječava da se osjećaju pripadnicima istoga *plemena*, iste zamišljene zajednice.

Svaka ozbiljnija navijačka skupina ima svoj osobni identitet (svoju simboliku, svoju povijest, prepoznatljive pjesme...) kojeg prepoznaju druge navijačke skupine te neutralni promatrači. Također, ona je stabilni kolektivni subjekt. Primjerice, navijačka skupina *Armada* postala je prepoznatljivi simbol grada Rijeke. Sljedeće godine *Armada* će proslaviti svoj trideseti rođendan i, kako sada stvari stoje, skupinu očekuje još dug i sretan život. Stabilni kolektivni subjekt ne očituje se samo u opstojnosti skupine, već i u očuvanju tradicije i nepromjenjivosti identiteta.

Navijačke skupine od samih svojih početaka bile su institucionalizirane, a u novije vrijeme one se i službeno registriraju kao *klubovi* i *udruge navijača* pred državnim organima. Ti klubovi i udruge navijača imaju svoja upravna tijela i kompletnu hijerarhijsku strukturu kao i sve civilne udruge. U početku navijačkog pokreta, dakako, u navijačkim skupinama nisu postojala upravna tijela i organizacijski *činovi*, no hijerarhija je među članovima itekako postojala. Ona je temeljena, kako se to da iščitati iz intervjua kojeg je Furio Radin vodio dana 26. lipnja 1988. s grupom *Bad Blue Boysa*,¹⁴⁵ na reputaciji, ugledu i zaslugama među članovima navijačke skupine. Po istom ključu biran je i *vođa*, zapravo više bi to postao sam po sebi, po prirodi stvari, a to je bio onaj *koji je svima bio uzor*¹⁴⁶. Da se ništa, po tom pitanju, nije promijenilo do danas, otkrili su mi intervjui koje sam vodio s pripadnicima navijačkih skupina. I dalje se *vođa* bira prema *renomu*¹⁴⁷ (on se postiže odlaskom na gostujuće utakmice, hrabrosti iskazanoj u tučnjavama s protivničkim navijačkim skupinama, predanosti ideji i djelovanju navijačke skupine i sl.), svaka navijačka skupina, barem kod nas, ima nešto što se naziva *prva bojna*, iliti prva ekipa, prva grupa, a to je ona *jezgra* navijačke skupine,

¹⁴⁵ Radin, Furio, „*Bad Blue Boys*“ o sebi samima, poglavlje u knjizi *Navijačko pleme* (Buzov, Magdalenić, Perasović, Radin), str. 38.-51.

¹⁴⁶ Isto, str. 46.

¹⁴⁷ Izraz kojeg je iskoristio pripadnik *Armade* kojeg sam intervjuirao dana 24.7.2016.

a čine je ljudi koji su najpredaniji ideji i djelovanju iste (kako se izrazio jedan od navijača koje sam intervjuirao, radi se o grupi „*koja je, ono, hardcore*“) ¹⁴⁸, a oko te jezgre širi se ostatak *navijačkog plemena* ¹⁴⁹. Premda sam se u poglavlju *Terminološka određenja* suprotstavio takvom terminu zbog degradirajuće konotacije, kada govorimo o hijerarhiji u navijačkim skupinama i kako se ona postiže, hijerarhija navijačkih skupina neumoljivo podsjeća na uređenje plemenskih društava.

Od navijačke skupine očekuje se da njeguje nešto što bismo mogli nazvati *navijačka supkultura*. Iako svaka navijačka skupinama ima svoj vlastiti identitet, a navijačka scena razlikuje se od zemlje do zemlje, ipak postoje neka ustaljena pravila *navijačkoga ponašanja*, *navijački etički kodeks* te vrijednosti i filozofija navijačkoga pokreta. Pa premda se neutralnom promatraču, *običnom građaninu*, navijačke skupine mogu činiti kao grupe divljaka, razularene mase koje ne poštuju nikakve zakone ni pravila, takva je percepcija navijačkih skupina pogrešna. Istina, navijačke skupine slabo poštuju državne, kao i ustaljene društvene zakone, i toga se ne stide. To nam otkrivaju razni grafiti po gradu Rijeci: *ACAB* (skraćenica od univerzalnog navijačkog slogana *All Cops (Coppers) Are Bastards* ¹⁵⁰, u prijevodu: *svi policajci su gadovi*), *Ovdje vas zakon ne štiti, Nema zakona jačeg od nas, Nek nas tuku i provode, nek nam šalju zabrane...* ¹⁵¹ No, oni poštuju neke svoje zakone, zakone navijačke supkulture, koji su uglavnom univerzalni za kompletnu europsku navijačku scenu. Ne postoji bolji uvid u univerzalnu navijačku supkulturu od proučavanja renomiranih stranica na društvenoj mrežni *Facebook* posvećenih navijačkom pokretu (primjerice, *Ultras World* ¹⁵² koja broji preko 700 000 pratitelja, *Ultra Style* ¹⁵³ koja broji preko 550 000 pratitelja, *ULTRAS-TIFO.net* ¹⁵⁴ koja broji preko 600 000 pratitelja, *Casual Ultra* ¹⁵⁵ koja broji preko 180 000 pratitelja i sl. - upravo broj pratitelja, koje ove stranice imaju, dovoljno govori o ugledu kojeg uživaju među navijačima te o njihovoj pouzdanosti kao izvoru za istraživanje, jer broj pratitelja zapravo znači broj recenzenata, od kojih se mnogi ne bi libili kritizirati *stranicu* ako bi se administratorima omakla kakva pogreška u kojoj od objava) ¹⁵⁶, jer one

¹⁴⁸ Intervju vođen s pripadnikom navijačke skupine *Red Fuckers* dana 26.7.2016.

¹⁴⁹ Izraz kojim se u svojim knjigama služe Srđan Vrcan i Benjamin Perasović.

¹⁵⁰ Podatak preuzet dana 18.8.2016. s mrežne stranice *Urban Dictionary*, URL: <http://www.urbandictionary.com/define.php?term=ACAB>.

¹⁵¹ Fotografije grafita dostupne na službenoj mrežnoj stranici navijačke skupine *Armada*, URL: <http://www.armada-rijeka.hr/site/armada-rijeka-1987-grafiti/> (pregledano dana 6.9.2016.).

¹⁵² URL: <https://www.facebook.com/worldofultras>.

¹⁵³ URL: <https://www.facebook.com/Original.Ultra.Style>.

¹⁵⁴ URL: <https://www.facebook.com/ultrastifo>.

¹⁵⁵ URL: <https://www.facebook.com/thecasualultra>.

¹⁵⁶ Naveden je okvirni broj pratitelja kojeg su *stranice* imale dana 18.8.2016.

promiču takav *način života* te su na njima, na jednom mjestu, okupljene tisuće *ultrasa* iz cijele Europe, pa i šire, koji svojim komentarima nadopunjuju objave administratora *stranice*. Iz toga razloga, ovakve *stranice* daleko su korisnije za proučavanje *navijačke supkulture* od navijačkih časopisa, za koje možemo reći da su zapravo preteča ovih *stranica*. Stoga, nikako ne bismo mogli prihvatiti tvrdnju da je istraživanje temeljeno na novinama ili časopisima (premda sam se za ovaj diplomski rad posvetio i takvome istraživanju) znanstvenije od istraživanja temeljenog na mrežnim portalima i stranicama, jer se radi gotovo o identičnim *žanru* pisanja, a razlika je samo u prihvaćanju novih mogućnosti koje nam nudi tehnički napredak.

Proučavanjem objava i komentara na *Facebook stranicama* posvećenima navijačkoj supkulturi, došao sam do sljedećih zaključaka o vrijednostima koje njeguje ova supkultura.

Prvo, nogomet. Povremeno ove *stranice* objave fotografiju ili snimku navijačkog performansa na utakmicama nekoga drugoga sporta, najčešće košarke, no u centru zanimanja isključivo je nogomet. Nogomet se uzdiže kao najveći ideal, kroz kojeg se postiže jednakost i ravnopravnost svih ljudi (nerijetko objavljuju fotografije koje prikazuju kako se nogomet igra i u najvećem siromaštvu), na čije se utakmice dolazi i smrtno bolestan (objavljuju se priče o invalidima i teško bolesnim osobama koje tjelesni nedostaci ne sprječavaju u nogometnoj fanatičnosti) te za kojeg vrijedi i poginuti (fotografije ozlijeđenih navijača u međusobnim okršajima).

Drugo, emocije, i to emocije isključivo vezane za nogomet. Tako je predmet objava za vrijeme ovogodišnjeg Europskog nogometnog prvenstva u Francuskoj bio hrvatski kapetan Darijo Srna, koji je u dva navrata zaplakao za vrijeme intoniranja hrvatske himne, dodatno sentimentaln zbog nedavne smrti svojega oca.¹⁵⁷

Treće, povijest i tradicija. Tradicija je nešto čemu teži svaka navijačka skupina, jer joj ona na neki način daje legitimitet te diže ugled u navijačkom svijetu. Zbog toga *navijačka supkultura* jako cijeni povijest, dakako ne političku povijest, već prije svega povijest nogometa i navijačkog pokreta. Stoga su stare, crno-bijele fotografije s nogometnih utakmica vrlo česta tema objava administratora ovih *stranica*.

¹⁵⁷ Primjer: objava na mrežnoj stranici *Ultras World, Facebook*, dana 17.6.2016., URL: <https://www.facebook.com/worldofultras/photos/a.120760181334423.23066.114855831924858/1041028279307604/?type=3&theater>.

Četvrto, potomstvo. Jedan od najpoznatijih glazbenih uradaka posvećenih splitskome *Hajduku* sjajno prikazuje važnost tradicije za *navijačku supkulturu*: „*Pape i dida bili su Torcida, bila je boja i sina moga*“¹⁵⁸. Dakle, odanost određenom klubu poput je baštine koja se prenosi s koljena na koljeno, stoga dužnost pripadnika navijačke skupine nije samo aktivno djelovati u radu i aktivnostima iste, već joj osigurati nove članove, pomladak, odnosno novu generaciju koja će očuvati tradiciju sadašnje i prošlih generacija. *Navijačke Facebook stranice* pune su fotografija očeva i sinova ili očeva i kćeri fotografiranih na nogometnim stadionima, a odjevenima u dresove. Ovo nam je prilika da razbijemo još jedan mit. Naime, šira javnost percipira pripadnike navijačkih skupina kao maloljetne delikvente. Vidimo da je stvarnost ipak drugačija, da su oni vrlo često obiteljski ljudi. Brimson piše: „*Kao posljedica nereda u koje su bili uključeni navijači Engleske u Marseilleu tijekom Svjetskog prvenstva 1998. godine, jedan je od najuobičajenijih medijskih pripjeva bilo čuđenje što ljudi koji su deportirani ili zadržani u Francuskoj imaju 'posao i obitelj'. Još uvijek me iznenađuje takva naivnost. Nogometni huligani ne žive ispod zemlje i nemaju istetovirano 'RAZBIJAČ' nasred čela. To su normalni tipovi koji u većini slučajeva vode prosječni i ugledni život. Tijekom godina sam upoznao na stotine ljudi koji su bili umiješani u huliganizam, i uz veoma malo iznimaka svi su oni pristojni, srdačni i nadasve 'obični' momci*“¹⁵⁹.

Peto, muškost. O patrijarhalnosti nogometa i nogometnih navijača već sam pisao u trećemu poglavlju, pa nema smisla da se ponavljam. Ipak, neminovno je bilo navesti muškost kao jedan od glavnih ideala navijačke supkulture. Ona je posve jasno izražena na svim *navijačkim stranicama*, koje obiluju fotografijama djevojaka okićenih navijačkim šalovima ili drugim navijačkim rekvizitima, ili pak odjevenima u dresove. Premda su na tim fotografijama djevojke (navijačice), jasno je da su one namijenjene muškarcima, jer sve te fotografije odišu snažnim seksipilom. Ipak, taj ideal muškosti nipošto ne degradira ženski spol. Štoviše, djevojke su rado prihvaćene u navijačkim skupinama od pripadnika drugoga spola, no tada su *primorane* prihvatiti ustaljeni način ponašanja, odnosno pravila navijačke supkulture, koja su prilagođena prirodi muškaraca. Stoga, koliko god je djevojaka u navijačkim skupinama, navijački pokret ostaje dominantno muški pokret. Sve te fotografije seksipilnih djevojaka na *navijačkim stranicama* šalju još jednu jaku poruku: *pravi nogometni navijač je heteroseksualac*. Stoga bismo uvjetno mogli reći da je navijačka supkultura homofobna,

¹⁵⁸ *Kada umren umotan u bilo*, autor teksta i glazbe: Denis Batinović, izvođač: Vinko Coce, godina nastanka: 2000. (izvor: mrežna stranica *HDS ZAMP-a*, URL: <http://www.zamp.hr/baza-autora/djelo/pregled/153953458>, podaci preuzeti dana 18.8.2016.).

¹⁵⁹ Brimson, *Tajne nogometnog huliganizma*, str. 51.

s čim se ipak ne bi složili svi navijači, osobito ne oni koji su pripadnici ideološki lijevo orijentiranih navijačkih skupina.

Šesto, alkohol, točnije pivo. Premda je među navijačima nerijetka konzumacija i drugih pića, ali i droga, pivo i dalje ima kulturni status. Gdje god dođe grupa navijača, pivo se *toči u potocima*. Po tome su osobito poznati irski, škotski i engleski navijači, no ni naši navijači ne zaostaju previše. Poznata pjesma hrvatske rock grupe *Prljavo kazalište* glasi: „*Moja kuća na kraj ulice, skupljale se samo bitange: pivo, tučnjava i nogomet - dolje stari, dolje novi svijet*“¹⁶⁰. Upravo takav način života (pivo, tučnjava i nogomet) proklamiraju *navijačke Facebook stranice*, to jest navijačka supkultura.

Sedmo, tučnjava, odnosno nasilje neizostavan je dio navijačke supkulture. Razlog je u samoj *filozofiji* navijačke supkulture, po kojoj „*ona navijačka grupa koja je spremna i na nasilničke oblike navijačkog ponašanja zacijelo podiže svoj ukupan navijački rejting u permanentnoj navijačkoj utakmici. Navijačke grupe koje nisu sklone riziku ili nisu spremne prihvatiti rizike nasilja pokazuju se kao navijački hendikepirane grupe, te su nužno i navijački inferiorne*“¹⁶¹. Ponekad je razlog nasilju stvarna mržnja i netrpeljivost. Drži se da su takve emocije između hrvatskih i srpskih navijačkih skupina, što je i glavni razlog zašto se ne kreće s realizacijom regionalne nogometne lige, premda takvi planovi postoje odavno i premda bi ona bila isplativa u svakom pogledu. Strah od navijačkih nereda najširih razmjera možda će zauvijek onemogućiti realizaciju toga projekta. Da su ovi strahovi opravdani, potvrdila je CNN-ova dokumentarna emisija *The Real Football Factories International*. Voditelj Danny Dyer upitao je *Grobare*, navijače nogometnog kluba *Partizan*, o njihovom mišljenju o realizaciji regionalne nogometne lige. Jedan od njih odgovorio mu je: „*Hrvati neka mole Boga da ne bude ta liga...*“, a drugi je nadodao: „*Bilo bi dobro, jako dobro... Napetije... Nogomet bi sigurno bio bolji, ali... Jebeš nogomet!*“, jasno naznačivši da bi nogomet bio u drugom planu, da bi ga nasilje potpuno zasjenilo. Nimalo optimističniji nisu bili niti odgovori s *druge strane*. Vođa *Bad Blue Boysa*, Bogdan Urukalo, rekao je: „*Toliko mrzimo te gadove da mislim da bi bilo mnogo mrtvih*“. Isti čovjek jako je dobro opisao ono što pokušavam objasniti, a to je diferencijacija između rivalstva i stvarne netrpeljivosti, kada je opisao emocije *BBB-a*¹⁶² prema *Torcidi* te prema srpskim navijačkim skupinama. Za *Torcidu* je rekao

¹⁶⁰ *Previše suza u mom pivu*, autor teksta i glazbe: Jasenko Houra, izvođač: *Prljavo kazalište*, godina nastanka: 2003. (izvor: mrežna stranica *HDS ZAMP-a*, URL: <http://www.zamp.hr/baza-autora/djelo/pregled/153936464>, podaci preuzeti dana 18.8.2016.).

¹⁶¹ Vrcan, Srđan, *Sport i nasilje danas u nas i druge studije iz sociologije sporta*, Zagreb: Naprijed, 1990., str. 79.

¹⁶² Uobičajena skraćenica za navijačku skupinu *Bad Blue Boys*.

kroz smiješak: „*Ne volimo ih... Stvarno ih ne volimo*“, no kada ga je voditelj upitao za Srbe, Urukalo je postao krajnje ozbiljan te rekao: „*Mrzimo ih. Ne mogu vam riječima opisati što osjećam prema njima. U Engleskoj ima navijačkih skupina koje se mrze međusobno, ali mislim da ovakvog primjera nema*“.¹⁶³ Ovakvi ekstremni primjeri ipak su rijetkost. Tučnjave među suparničkim navijačkim skupinama uglavnom su odmjeravanje snaga i dokazivanje, način postizanja reputacije u navijačkom svijetu. Ma koliko se neutralnim promatračima ovi razlozi činili potpuno banalnim za ulazak u tučnjavu i riskiranje vlastita života, navijači skloni huliganizmu u takvom nasilju doslovno uživaju. Dougie Brimson pokušao je objasniti ovaj fenomen: „*Glavni razlog leži u tome što je umiješanost u nogometno nasilje iznimno uzbudljivo i pruža neizmjerni užitak. Nekome tko to nije probao ta će se izjava sigurno učiniti nevjerojatnom, ali to je istina. Oni koji se prepuštaju nasilju i zastrašivanju na utakmicama čine to zato što im to omogućava da iskuse krajnost svake emocije koja je poznata ljudskom biću, katkad u rasponu od deset minuta. U tom pogledu, kao što sam tvrdio u brojnim prigodama, nogometni huliganizam je izvorni ekstremni sport*“¹⁶⁴. Ja bih nadodao: sport s jasnim pravilima, a ta pravila možemo nazvati *navijački etički kodeksi*. Premda postoje neki izuzeci, ova pravila poštuju se praktički u svim europskim zemljama, stoga ih možemo nazvati univerzalnima. Neka od njih su: nema korištenja oružja, osobito ne pištolja i noževa (na *navijačkim stranicama na Facebooku* česte su objave slika na kojima su prekriveni pištolj i nož, uz komentare poput „*Only pussies stab!*“¹⁶⁵), dok se palice, lanci i bokseri katkada toleriraju, no ipak se najčasnijom smatra borba šakama; u tučnjavi broj boraca mora biti podjednak, odnosno nečasno je da više njih napada jednoga; cilj borbe je poraziti i poniziti protivnika, a ne ga životno ugroziti, stoga se smatra neprihvatljivim nastaviti udarati osobu koja onesposobljeno leži na tlu; grupa nikada ne napušta nijednoga svoga člana, već ga *izvlači* čak iako leži na tlu bez svijesti itd. Naravno da se sudionici nereda ne pridržavaju uvijek ovih pravila, osobito kada *prorade strasti*, što se u navijačkom svijetu smatra nečasnim i kukavičkim, te nikako ne pridonosi dobroj reputaciji navijačke grupe, a što je ipak glavni cilj tučnjava. Međutim, većina se ovih pravila pridržava, što je, držim, glavni razlog razmjerno malom broju žrtava s obzirom na učestalost nasilja.

¹⁶³ *The Real Football Factories International, Episode 4: Croatia and Serbia*, snimka dostupna na mrežnoj stranici YouTube: videozapis pod nazivom *The Real Football Factories International - Serbia & Croatia*, objavljen dana 31.1.2014., pregledan dana 18.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=N2JlepkYREo>.

¹⁶⁴ Brimson, *Tajne nogometnog huliganizma*, str. 51.-52.

¹⁶⁵ U prijevodu: *samo pičke ubadaju*, mrežna stranica *Ultras World, Facebook*, objavljeno dana 12.3.2016., pregledano dana 18.8.2016., URL: <https://www.facebook.com/worldofultras/photos/a.120760181334423.23066.114855831924858/980127298731036/?type=3&theater>.

Osmo, *otpor sistemu*. Suparništvo između navijačkih skupina zasjenjuje netrpeljivost navijača prema policiji. *Navijačke stranice* prepune su uvredljivih objava i komentara na račun policije, a najčešći slogan je: „*All cops are bastards*“, koji se najčešće pojavljuje u skraćenici *A.C.A.B.*, odnosno *ACAB*, ili šifrirano *1312* (1=A, 3=C, 1=A, 2=B). Koliko je ekstremna ta mržnja prema policiji svjedoče nam krajnje neukusni stihovi navijačkih pjesama: „*Tučemo policiju k'o šugave pse, al' za tebe, Dinamo, pobit ću ih sve*“¹⁶⁶, „*Hrpa govana, neškološana, puna kompleksa, smeća drotovska, sramota hrvatska*“¹⁶⁷, „*Propjevat će svi kad naša milicija kurac popuši*“¹⁶⁸. Svaki videozapis u kojem policijski djelatnik stradava u srazu s navijačem, objavljen na *navijačkim stranicama*, uzrokuje ekstazu *ultrasa* diljem svijeta, no najviše oduševljenja izazvala je snimka događaja u Poznanju za vrijeme održavanja Europskog nogometnog prvenstva 2012. godine, koja prikazuje kako policija privodi pripadnika *Torcide*, kojem nakon nekoliko sekundi u pomoć dolazi grupa ljutih rivala, zagrebačkih *BBB-a*, koji napadaju policiju, a njega oslobađaju.¹⁶⁹ Ovaj primjer zorno nam prikazuje kako međusobna suparništva među navijačkim skupinama odlaze *u drugi plan* kada se u priču umiješa policija. Osim policije, *na tapetu* navijačkih skupina nerijetko su i političari, predsjednici i članovi uprava sportskih klubova te novinari. *Navijačka supkultura* naglašava borbu protiv konformizma te komercijalizacije sporta. Ta borba naglašena je u sloganima: „*Against Modern Football*“¹⁷⁰ i „*UEFA=MAFIA*“¹⁷¹, koji se mogu naći na transparentima istaknutima na tribinama nogometnih stadiona diljem Europe.¹⁷²

Deveto, lojalnost. Od pripadnika navijačke skupine očekuje se potpuna lojalnost. U navijačkom svijetu apsolutno je neprihvatljivo promijeniti vjernost jednom klubu za vjernost nekom drugom klubu. Svijet modernog nogometa, što znači svijet krupnoga kapitala, pak,

¹⁶⁶ Pjesma *BBB-a*. Izvor: službena mrežna stranica Hrvatskog helsinškog odbora za ljudska prava, izvještaj s nogometne utakmice HNK *Cibalia* - GNK *Dinamo* održane 27.10.2012., izvještaj objavljen dana 29.10.2012., pregledan dana 19.8.2016.,

URL: <http://www.hho.hr/izravna-prevencija-navijackog-nasilja-zbirno-izvjesce-13-kola-hnl-a/>.

¹⁶⁷ Također pjesma *BBB-a*. Izvor: Lucić, Predrag, *A vrhovni huligan?*, članak objavljen dana 27.2.2012.

(pregledan dana 19.8.2016.) na mrežnom portalu *Novog lista*,

URL: http://novolist.hr/novolist_public/layout/set/print/Komentari/Kolumne/Trafika-Predraga-Lucica/A-vrhovni-huligan.

¹⁶⁸ Pjesma koju je *Torcida* često pjevala prije održavanja parlamentarnih izbora 1990. godine. Izvor: Lalić, Dražen, *Torcida : pogled iznutra*, Zagreb: Profil Multimedija, 2011., str. 170.

¹⁶⁹ Snimka događaja dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *(HQ) Croatia Hooligans fight with the Police EURO 2012 Polen/Ukraine*, objavljen dana 10.6.2012., pregledan dana 19.8.2016.,

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VCDZ-xYQNiU>.

¹⁷⁰ U prijevodu: *protiv modernog nogometa*.

¹⁷¹ *UEFA* (*Union of European Football Associations*) je najviše upravno tijelo europskog nogometa (izvor: službena mrežna stranica *UEFA* organizacije, URL: <http://www.uefa.org/about-uefa/index.html>, podaci preuzeti dana 19.8.2016.).

¹⁷² Fotografije dostupne na mrežnim stranicama *Ultras World* i *Ultra Style*, društvene mreže *Facebook*.

takvu kategoriju ne poznaje. I tu dolazi do sukoba različitih perspektiva na svijet, jer navijači svoja pravila žele nametnuti i igračima, koji su u svijetu modernog nogometa samo tržišna roba, a i samima im je glavni cilj karijere zaraditi što više novaca (postoje, dakako, izuzeci kao Francesco Totti, koji je cijelu svoju 25-godišnju karijeru proveo u *A.S. Romi*)¹⁷³. Navijači su se ipak pomirili s takvom stvarnošću prelaska igrača iz jednoga u drugi klub, sve dokle igrač ne seli iz jednog u drugi klub koji su veliki rivali. Navijači takav čin doživljavaju izdajom, koja za posljedicu ima vrlo ružne scene, najčešće prijetnje, koje doživljava dotični igrač od strane *iznevjerenih* navijača. Primjerice, Luis Figo prešao je iz *Barcelone* u *Real Madrid*. Na prvom njegovom sljedećem nastupu na *Camp Nou*¹⁷⁴, ovoga puta u bijelome dresu, domaći navijači *počastili* su ga salvom uvreda te bacili pred njega svinjsku glavu.¹⁷⁵ Kad je Christian Vieri prešao iz *Lazija* u *Inter*, *Lazijevi* navijači palili su dresove s njegovim imenom.¹⁷⁶ Niko Kranjčar prešao je, pak, iz *Dinama* u *Hajduk*, što su mu Dinamovi navijači toliko zamjerali da su ga na *najvećem hrvatskom derbiju* pokušali pogoditi bakljom, koja je proletjela možda pola metra od njegove glave.¹⁷⁷

Deseto, navijanje. Možemo reći da postoje dvije vrste navijačkoga pokreta ili dva stila navijanja. Prvi je onaj engleski, koji se svodi na nasilje i pijančevanje, a njegove poklonike nazivamo huliganima (*hooligan*). Drugi stil navijanja potekao je iz Italije, a mogli bismo ga nazvati *Ultras pokretom*, pošto poklonici takvog načina navijanja sebe nazivaju *ultrasima*. U fokusu navijačkih skupina u Italiji jest napraviti spektakl na stadionu fanatičnim pjevanje, koreografijom, transparentima, zastavama, šalovima, pirotehnikom... Sve to iziskuje velika novčana sredstva, zbog čega se navijačke skupine moraju kvalitetno organizirati. Dok engleski navijački klubovi obično nisu ništa više od mjesta za opijanje i nabavku ulaznica, talijanski su navijački klubovi nešto mnogo više. Kako bi skupili financijska sredstva za izradu koreografija i kupnju pirotehnike, članovi navijačkih skupina plaćaju članarinu, a dodatna sredstva skupljaju se prodajom suvenira. U navijačkim klubovima članovi navijačke

¹⁷³ Podatak preuzet dana 19.8.2016. sa službene mrežne stranice nogometnog kluba *Roma*, članak pod naslovom *Official: Roma confirm Totti will play on for one final season*, objavljen dana 7.6.2016., URL: <http://www.asroma.com/en/news/2016/6/official-roma-confirm-francesco-totti-will-play-on-for-one-final-season>.

¹⁷⁴ Stadion na kojem domaće utakmice igra *F.C. Barcelona*.

¹⁷⁵ Perdec Augustić, Iva, *Burni transferi: Bacale su se svinjske glave i palili dresovi*, mrežni portal *Goal.com*, članak objavljen dana 10.10.2014., pregledan dana 19.8.2016., URL: <http://www.goal.com/ba/news/6894/transferi/2014/09/10/5095995/burni-transferi-bacale-su-se-svinjske-glave-i-palili-dresovi>.

¹⁷⁶ Isto.

¹⁷⁷ Snimka ovoga incidenta dostupna je na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Dinamo v hajduk 2005 + niko k. flares (dvd cut)*, objavljen dana 14.1.2007., pregledan dana 19.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=y2vf8WSgUho>.

skupine zajedno planiraju i izrađuju koreografije i transparente, osmišljavaju navijačke pjesme, organiziraju zajednički prijevoz na gostujuće utakmice i sl. Također, postoji tijesna suradnja navijačke skupine s nogometnim klubom kojeg skupina bodri. Talijanski način navijanja nesumnjivo je imao golemi utjecaj na kompletnu europsku navijačku scenu, kako po stilu navijanja, tako i kao uzor u organizaciji navijačke skupine.¹⁷⁸ Danas se navijačke skupine natječu koja će napraviti ljepšu i zahtjevniju koreografiju, veći pirotehnički spektakl te glasnjiju podršku svojem klubu fanatičnim pjevanjem. Najbolja ostvarenja navijačkih skupina u Europi i svijetu nagrade i administratori *navijačkih Facebook stranica* objavivši fotografiju ili videosnimku navijačkoga spektakla, koji potom dobiva pohvale tisuće *ultrasa* iz cijeloga svijeta.

I posljednje, jedanaesto, prepoznatljiv način odijevanja. 1950-ih godina na navijačku scenu u Velikoj Britaniji veliki utjecaj izvršili su *Teddy Boysi*, kako nasiljem, tako i načinom odijevanja.¹⁷⁹ 1960-ih svoj doprinos *navijačkoj supkulturi* daju *skinheadsi*,¹⁸⁰ da bi krajem 1980-ih na tribinama pojavio novi stil, elegantan i uglađen, koji je preferirao elitne robne marke. Taj se, takozvani *Casual Style*, do danas zadržao kao dominantan način *huliganskog* odijevanja, kojeg propagiraju i *navijačke Facebook stranice*, osobito *Casual Ultra*.

Zasigurno bismo mogli izdvojiti još poneki prepoznatljiv element navijačke supkulture, no mislim da je ovaj kratki uvid u vrijednosti koje navijačka supkultura promiče dovoljan kako bismo mogli pobliže razumjeti svijet *navijaštva*, a samim time i odnos navijačkih skupina prema politici i političkim ideologijama, što nam je tema sljedećih poglavlja i općenito centralna tema diplomskoga rada.

¹⁷⁸ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 114.-116.

¹⁷⁹ Brimson, *Tajne nogometnog huliganizma*, str. 70.

¹⁸⁰ Isto, str. 75.

6. Odnos navijačkih skupina prema dnevnoj politici i dnevnopolitičkim događanjima

Za potrebe ovoga rada vodio sam tri intervjua s pripadnicima navijačkih skupina, kako bih pobliže upoznao, još bolje, razumio svijet *navijaštva* te ih upitao za mišljenje o temi kojom se u ovom radu bavimo, jer me zanima stajalište ljudi koji navijačku supkulturu uistinu svakodnevno žive. Bila su to tri potpuno odvojena intervjua, s troje ljudi koji se međusobno ne poznaju, štoviše, koji su iz triju različitih, pa čak i suprotstavljenih, navijačkih skupina. Ono što me iznenadilo jest da su sva trojica inzistirala na apolitičnosti svojih navijačkih skupina. Doduše, priznali su da su navijačke skupine kojima pripadaju desničarski orijentirane, no naglašavali su da to nema veze s politikom, već da se radi o, kako su to nazivali, svjetonazoru. Pretpostavljam da je razlog ograđivanju od politike to što je ova riječ kod nas poprimila negativne konotacije, kao i to što ove navijačke skupine (*Torcida*, *Armada* i *Red Fuckers*) ne žele da ih se poveže s ikom politikom strankom. Osobito mi je to jasno izrekao pripadnik *Torcide*: „(...) *Ali kao mentalitet prosječnog 'Torcidaša' u svakom slučaju svjetonazorski je bliže udesno. Ali svjetonazorski! Ne politički! 'Torcida' u Splitu ratuje sa svim desnim strankama, kao i s lijevim*“¹⁸¹, dok je pripadnik *Armade* inzistirao na *Armadin* apolitičnosti kroz cijelu njezinu povijest: „*Iako, za razliku od 'BBB'-a i 'Torcide', 'Armada' gotovo nikad nije bila priklonjena nekoj političkoj stranci ili opciji. Jednostavno, desni svjetonazor: Bog, domovina, a mala količina ljudi i radikalizam prema 'ustaštvu'. Ali zaista mala količina!*“¹⁸².

No, navijačke skupine nisu su uvijek držale načela apolitičnosti. Početkom 1990-ih većina hrvatskih navijačkih skupina iskazivala je otvorene simpatije prema *Hrvatskoj demokratskoj zajednici* i njezinome predsjedniku Franji Tuđmanu. Primjerice, na nogometnoj utakmici između *Hajduka* i *Dinama* odigranoj 18. ožujka 1990.¹⁸³ na prepunom *Poljudu*, s istočne je tribine visio višemetarski transparent s natpisom „*HDZ*“ i logom te političke stranke.¹⁸⁴ Također, uoči, za vrijeme i neposredno nakon provođenja prvih višestranačkih

¹⁸¹ Intervju vođen dana 25.7.2016. s pripadnikom navijačke skupine *Torcida*.

¹⁸² Intervju vođen dana 24.7.2016. s pripadnikom navijačke skupine *Armada*.

¹⁸³ Dominik, Ivan, *Video: Nezaboravni trenuci vječnih derbija*, mrežni portal *Sportnet.hr*, članak objavljen dana 17.3.2012., preuzet dana 22.8.2016., URL: <http://www.hrsport.net/mobile/vijesti/436590/nogomet-1-hnl/video-nezaboravni-trenuci-vjecnih-derbija/>.

¹⁸⁴ Snimka dijelova te utakmice dostupna je na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Iz vremena kada smo se voljeli - Hajduk - Dinamo 2-3 [1990]*, objavljen dana 7.6.2009., pregledan dana 22.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=y7SD7A9posE>.

izbora u Hrvatskoj na Poljudu i na drugim hrvatskim stadionima mogle su se čuti navijačke pjesme poput: „*Nek' se čuje, nek' se zna, mi smo vojska Franje Tuđmana*“ te „*O Tuđmane, dobit ćemo izbore*“ (ovo je skandiranje konkretno zabilježeno na nogometnoj utakmici *Hajduk - Vardar*, održanoj 15. travnja 1990. godine, na kojoj je čak 36,9% ukupnog pjevanja i skandiranja od strane *Torcide* bilo političke i nacionalne tematike)¹⁸⁵, odnosno „*O Tuđmane, dobili smo izbore*“¹⁸⁶. U televizijskom intervjuu snimljenom 1990. godine s grupom *BBB-a*, voditelj je pitao: „*Koliko politika utječe na Bad Blue Boyse?*“. Odgovorio mu je momak nadimkom *Manijak*, koji se predstavio kao jedan od vođa *Bad Blue Boysa*: „*Pa... Sad u zadnje vrijeme ovi izbori dosta*“. Voditelj je ponovno postavio pitanje: „*I što ćete sad? Recimo, dođu sljedeći izbori, dođe drugi, i vi ćete onda s njim ili kako?*“. „*Ne*“, odgovara *Manijak*, „*ostajemo na svojem, ostajemo na Tuđmanu*“.¹⁸⁷

Ipak, nisu *ostali na Tuđmanu*. Promjenom imena *Dinamu* u *Croatiju*, Franjo Tuđman pada u nemilost *Bad Blue Boysa*. Taj će sukob kulminirati u drugoj polovici 90-ih, kada se i u Splitu pojavljuju *antituđmanovski* grafiti poput: „*BBB + Torcida = pada HDZ*“¹⁸⁸. Ovaj primjer demantira tezu koju provlači Vrcan i ostali autori u svojim knjigama o manipuliranju navijačkih skupina od strane politike. Suprotno tome, ja držim da su ozbiljne i dobro organizirane navijačke skupine stabilni neovisni subjekti s kojima je vrlo teško, ako ne i nemoguće manipulirati, što potvrđuju nebrojeni primjeri iz Hrvatske, susjednih zemalja, ali i cijele Europe. Naime, navijačke su skupine gotovo češće u sukobu s političkom i sportskom oligarhijom, negoli što su s njom u skladnom odnosu ili barem odnosu privremenog primirja. Držim da je tome tako jer, premda se interesi i vrijednosti navijačkih skupina mogu u nekom trenutku potpuno zbližiti te tijesno povezati s interesima i vrijednostima nekih političkih stranaka ili struja (primjerice, navijačka skupina *ADO Den Haag*, *North Side*, predvodila je prosvjede zbog atentata na Pima Fortuyna, nizozemskog ultradesničarskog političara, koji je ubijen 6. svibnja 2002. godine, a isti su tjedan navijači *Feyenoorda*, tijekom cijele utakmice finala Kupa UEFA-e između *Feyenoorda* i *Borussije Dortmund*, skandirali njegovo ime, kao da je jedan od njih;¹⁸⁹ navijačka skupina *Ultra White Pride*, danskog prvoligaša *AGF-a*, čuvala je stražu na okupljanjima desničara *Den Danske Foreninga* i *Ultra White Pridea* na nacističkoj proslavi u Jutlandu 1999. godine, a priznanje ovoj navijačkoj skupini izrazila je i

¹⁸⁵ Lalić, *Torcida : pogled iznutra*, str. 168.

¹⁸⁶ Isto, str. 164.

¹⁸⁷ Snimka intervjuja dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Bad Blue Boys 1990*, objavljen dana 14.11.2009., pregledan dana 22.8.2016, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sjrI0tXxvA4>.

¹⁸⁸ Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 224.

¹⁸⁹ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 95.

međunarodna neonacistička organizacija *Blood and Honour* na svojoj mrežnoj stranici;¹⁹⁰ britanski *skinheads*, koji su 1970-ih činili veliki broj pripadnika navijačkih skupina, otvoreno su prigrlili fašističku ideologiju te se priključili organizacijama poput *Britanskog pokreta* ili *Nacionalne fronte*,¹⁹¹ a negdje u isto vrijeme u Italiji su različite navijačke skupine prisvojile tipične uniforme političkih aktivista,¹⁹² itd.), realnost je politike i kapitalističke ekonomije (kojoj se priklonila nogometna oligarhija) nužnost povremenog oportunizma, odnosno postizanja kompromisa sa suprotstavljenim stranama (dakako, ako se želi postići uspjeh), dok navijačka supkultura takve uzmake *ne priznaje*, već je u svojoj biti isključiva, nepopustljiva, ekstremna u svojim uvjerenjima, konstantna u svojim idealima. Stoga, držim da nikakva sprega navijačke skupine i političke stranke ne može biti dugoga vijeka.

Dakle, razvidno je da navijačke skupine odlučno odbijaju biti instrument političkim strankama, pošto žele opstati kao samostalni subjekt, a usto povezivanje s politikom može predstavljati opasnost za jedinstvo i opstojnost navijačke skupine, odnosno političko opredjeljivanje može izazvati raskol unutar navijačke skupine.

Navijačka neutralnost s obzirom na političke stranke, ne znači da su navijačke skupine u potpunosti politički neutralne. Upravo suprotno! Često su one autentičniji nositelji određenih političkih ideologija od političkih stranaka i organizacija. Uvjetno možemo reći da takvu situaciju danas imamo u Hrvatskoj: pošto na političkoj sceni ne postoji nijedna relevantna stranka krajnje desnice, ponovno naglašavam, uvjetno možemo reći da su ulogu predstavnika ekstremne desnice u društvu preuzele navijačke skupine. Stoga ćemo na nogometnim stadionima čuti poklike i parole koje ne možemo čuti u političkom i javnom diskursu.

Također, navijači se neće libiti, na sebi svojstven način, komentirati dnevnopolitičke događaje ili dati kritiku javnim osobama. Tako beogradske *Delije časte* srbijanskog premijera skandiranjem: „*Vučiću, pederu, izdao si Srbiju*“¹⁹³, osječka *Kohorta* poručila je, na jednoj prvenstvenoj utakmici *Osijeka* i *Hajduka*, splitskoj *Torcidi*: „*Jebo vas Ivo Sanader*“¹⁹⁴, a ta ista *Torcida* ovih dana daje podršku Jakovu Kitaroviću da izdrži *nevjernost* svoje žene,

¹⁹⁰ Isto, str. 151.

¹⁹¹ Brimson, *Tajne nogometnog huliganizma*, str. 90.

¹⁹² Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 115.

¹⁹³ Snimka skandiranja dostupan na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Delije | Vucicu pederu izdao si Srbiju*, objavljen dana 1.10.2014., pregledan dana 23.8.2016, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zVYCZgDuaqk>.

¹⁹⁴ Snimka skandiranja dostupan na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Jebo vas Ivo Sanader*, objavljen dana 4.5.2007., pregledan dana 23.8.2016, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NcTlabsPqs4>.

posvećujući mu transparente: „Nije život jedna žena. Jakove izdrži!“, „Jakove, otvori oči. Reci zbogom zauvijek“, „Jakove, izdrži zbog djece!“, „Laže selo, lažu ljudi. Slavonija uz Jakova“.¹⁹⁵ Predsjednica Republike Hrvatske, Kolinda Grabar-Kitarović, ovakav pokušaj degradacije od strane *Torcide* doživljava iz dva očita razloga: prvo, zbog dobrih odnosa sa Zdravkom Mamićem, najvećim *neprijateljem* svih hrvatskih nogometnih navijačkih skupina, a koji je bio izdašan donator njezine kampanje;¹⁹⁶ i drugo, zbog njezine oštre osude izgreda huligana u Saint-Etienneu na Europskom nogometnom prvenstvu 2016. godine, koje je nazvala *orjunašima*,¹⁹⁷ dok *Torcida* ovakve akcije protiv *Hrvatskog nogometnog saveza* očito podržava, pošto ih nikad nije osudila niti se od njih ogradila. Suprotno tome, na utakmicama rukometnog kluba *PPD Zagreb* Kolinda Grabar-Kitarović rado je, od navijača, viđen gost,¹⁹⁸ dok je, od tih istih navijača, bivši hrvatski predsjednik Ivo Josipović bio glasno izviždan.¹⁹⁹

Osobito je početkom 1990-ih bilo popularno iskazivati mišljenje o političarima s tribina sportskih borilišta. Tako se najviše slogana *Torcide* odnosilo na Slobodana Miloševića, a ovo su neki od njih: „*Slobo Srbije, čakija ti ne gine*“, „*O Suzana, jebeš Partizana, jebeš Zvezdu, jebeš Rada, jebeš Slobodana*“, „*Mi sa Stipom, Stipe s nama, Slobo nam je pod nogama*“.²⁰⁰ Uz Miloševića, vrijeđali su se i drugi lideri srbijanskih političkih stranaka: „*Draškoviću, kurvin sine, nećeš preći preko Drine*“, „*Jebo vas Šešelj*“ i dr.,²⁰¹ dok su, s druge

¹⁹⁵ Sadržaj transparenata preuzet dana 23.8.2016. s mrežne stranice *Izagola.hr*, Facebook, objava od dana 7.8.2016., URL: <https://www.facebook.com/lzagolahr/photos/a.315297785238250.59687.313963075371721/833193123448711/?type=3&theater>.

¹⁹⁶ Vuković, Rozita, *Na Kolindinu donatorsku večeru došli Klemm, Horvatinčić, Mamići...*, članak objavljen dana 8.12.2014. (pregledan 23.8.2016.) na mrežnom portalu *Jutarnjeg lista*, URL: <http://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/na-kolindinu-donatorsku-veceru-dosli-klemm-horvatincic-mamici.../461938/>.

¹⁹⁷ Podatak preuzet dana 23.8.2016. s mrežne stranice *Slobodne Dalmacije*, članak pod naslovom *Kolinda Grabar Kitarović: Orjunaši, odgovarat ćete za prekid i za svastiku*, objavljen dana 17.6.2016., URL: <http://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/316434/kolinda-grabar-kitarovic-orjunasi-odgovarat-cete-za-prekid-i-za-svastiku>.

¹⁹⁸ Deželić, Vanja, *Predsjednica Kolinda Grabar-Kitarović navija u dresu Zagreba za 'plinare'*, članak objavljen dana 9.4.2015. (pregledan dana 23.8.2016.) na mrežnom portalu *Večernjeg lista*, URL: <http://www.vecernji.hr/rukomet/predsjednica-kolinda-grabar-kitarovic-stigla-u-arenu-zagreb-na-utakmicu-protiv-barcelone-999503>.

¹⁹⁹ Snimku događaja prenijela televizijska emisija *Bujica*, snimka dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *BUJICA - BEZ CENZURE - ZVIŽDUCI ZA JOSIPOVIĆA, PPD Zagreb - PSG 09.12.2014.*, objavljen dana 10.12.2014., pregledan dana 23.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=oYla3T71IAg>.

²⁰⁰ Lalić, *Torcida : pogled iznutra*, str. 162.-163.

²⁰¹ Isto, str. 162.

strane, *Delije* i *Grobari* spjevali pjesme Franji Tuđmanu, primjerice: „*Večeras je naše veće, večeras se Tuđman peče, nek se peče i opeče, ko ga jebe nije imo sreće*“²⁰².

Hrvatski nogometni navijači osobito su burno reagirali na progon i uhićenje hrvatskog generala iz Domovinskoga rata, Ante Gotovine, kome su iskazivali podršku pjevajući mu prije („*Ante Gotovina, Ante Gotovina! Nitko ne zna gdje se skriva, Ante legenda je živa! Ante Gotovina!*“) i poslije uhićenja („*Ante Gotovina, Ante Gotovina! U našim srcima se skriva, Ante legenda je živa! Ante Gotovina!*“) ²⁰³.

Srpski nogometni navijači *opsjednuti* su Kosovom (koje je 17. veljače 2008. godine proglasilo neovisnost,²⁰⁴ s čime se Republika Srbija još ne može *pomiriti*, pa je pitanje Kosova još uvijek neriješeno međunarodno pitanje), a krilatica „*Kosovo je Srbija*“ vjerojatno je najčešći tekst navijačkih grafita i transparenta u Srbiji. Začudo, ovakvi transparenti nisu rijetki niti na tribinama drugih europskih država. Tako su ovakvu poruku istaknuti, između ostalog, navijači: milanskoga *Intera*,²⁰⁵ *Paris Saint-Germaina*,²⁰⁶ grčkog *Olympiakosa*, poljske *Jagiellonije Białystok*, litvanskog košarkaškog kluba *Lietuvos Rytasa*, solunskog *PAOK-a* i poljskog *Lech Poznańa*.²⁰⁷ S druge strane, navijački turskoga *Beşiktaşa*, za vrijeme košarkaške utakmice *ULEB kupa* između *Beşiktaşa* i *Crvene zvezde* u Istanbulu 2008. godine, skandirali su neovisnom Kosovu te uzvikivali parolu: „*Kosovo je Albanija*“.²⁰⁸

Glavna prošlogodišnja i ovogodišnja politička tema u Europi bila je *izbjeglička kriza*. I o tom su se političkom problemu izjasnile mnoge navijačke skupine, no čini se da su se podijelile u dva *tabora*: na one koje ne žele primiti migrante u Europu te na one koje migrantima žele dobrodošlicu. Tako su transparenti „*Refugees welcome*“ osvanuli na

²⁰² Isto, str. 164.

²⁰³ Snimka skandiranja dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Bad Blue Boys, Ante Gotovina*, objavljen dana 23.7.2012., pregledan dana 23.8.2016., URL: https://www.youtube.com/watch?v=CW_qc8giw74.

²⁰⁴ Podatak preuzet dana 23.8.2016. s mrežnog portala *Deutsche Welle*, članak objavljen dana 17.2.2008. pod naslovom *Kosovo proglasilo neovisnost*, URL: <http://www.dw.com/hr/kosovo-proglasilo-neovisnost/a-3132348>.

²⁰⁵ Podatak preuzet dana 23.8.2016. s mrežnog portala *N1 televizije*, članak objavljen dana 25.1.2016. pod naslovom *Navijači Intera: Kosovo je Srbija*, URL: <http://hr.n1info.com/a99308/Sport-Klub/Nogomet/Navijaci-Intera-Kosovo-je-Srbija.html>.

²⁰⁶ Podatak preuzet dana 23.8.2016. s mrežnog portala *Hrvatskog Telekom, Tportal.hr*, članak objavljen dana 13.2.2013. pod naslovom *Politika na Ligi prvaka: Kosovo je Srbija*, URL: <http://www.tportal.hr/sport/uefa/243068/Politika-na-Ligi-prvaka-Kosovo-je-Srbija.html>.

²⁰⁷ Podatak preuzet dana 23.8.2016. s mrežnog portala *Sve Vesti*, članak objavljen dana 23.2.2008. pod naslovom *Kosovo je Srbija*, URL: <http://www.svevesti.com/a40354-kosovo-je-srbija>.

²⁰⁸ Podatak preuzet dana 23.8.2016. s mrežnog portala *Telegraf.rs, Internet Group*, članak objavljen dana 22.10.2014. pod naslovom *HAOS U NAJAVI: Na stadionu Partizana biće i navijači Beşiktaşa iz Prizrena, donose zastave Kosova! (FOTO) (VIDEO)*, URL: <http://www.telegraf.rs/sport/1276471-haos-u-najavi-na-stadionu-partizana-bice-i-navijaci-besiktasa-iz-prizrena-donose-zastave-kosova-foto-video>.

stadionima *Borussije Dortmund*, *Bayern Münchena*, *Werder Bremena*, *Hamburger SV-a*,²⁰⁹ a transparentni „*Refugees not welcome*“ na stadionima *Maccabi Tel Aviva*²¹⁰ i *Olympique Lyonnaisa*²¹¹. Slično tome, navijači *BATE Borisova* podignuli su transparent „*Refugees go home*“,²¹² navijači *Lech Poznańa* bojkotirali su utakmicu s koje je prihod od prodanih karata bio namijenjen za zbrinjavanje migranata, dok je navijačka skupina *Kibiców Śląsk Wrocław* organizirala prosvjed protiv *islamizacije Poljske*.²¹³

Prosvjed navijačke skupine *Kibiców Śląsk Wrocław* zapravo nije ništa neobično. Navijačke skupine prilično se često odlučuju organizirati ili barem biti sudionici političkih prosvjeda. Evo nekoliko primjera: navijačka skupina *Bad Blue Boys* organizirala je prosvjed u studenom 1996., na kojem se okupilo nekoliko tisuća građana, koji je bio uvertira u masovni prosvjed za spas *Radio 101*, koji se održao sljedeću večer, i na kojem je prisustvovalo preko 100 000 ljudi;²¹⁴ 2008. godine više od dvije i pol tisuće navijača, iz osam hrvatskih navijačkih skupina, okupilo se na prosvjedu u Vukovaru, što je bio njihov odgovor na demoliranje učeničkog doma u Borovu od strane navijača *Crvene zvezde*, koji su tom prilikom vrijeđali štitićenike doma, uz pogrdne poruke hrvatskoj državi i Franji Tuđmanu,²¹⁵ srpske navijačke skupine svoju destruktivnu moć dokazale su na masovnom prosvjedu protiv samostalnosti Kosova u Beogradu 2008. godine, u kojem je demolirano američko i hrvatsko

²⁰⁹ Podatak preuzet dana 23.8.2016. s mrežnog portala *Le Buzz*, *Eurosport*, članak objavljen dana 30.8.2015. pod naslovom *Refugees welcome: Inspiring scenes at Germany's football grounds*, URL:

<http://lebuzz.eurosport.co.uk/viral/refugees-welcome-inspiring-scenes-at-germanys-football-grounds-2675/>.

²¹⁰ Horton, Helena, *Football fans wave banner saying 'Refugees not welcome'*, mrežni portal *The Telegraph*, članak objavljen dana 11.9.2015., pregledan dana 23.8.2016.,

URL: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/israel/11863420/Football-fans-wave-banner-saying-Refugees-not-welcome.html>.

²¹¹ Podatak preuzet dana 23.8.2016. s mrežnog portala *Europe 1*, članak pod naslovom *Ligue 1 : des supporters lyonnais affichent une banderole anti-réfugiés*, objavljen dana 14.9.2015.,

URL: <http://www.europe1.fr/sport/ligue-1-la-banderole-hostile-au-refugies-des-supporters-lyonnais-2514695>.

²¹² Cubel, Jelena, *How Real Madris, Chelsea and Bayern have helped the world's refugees - and how some clubs snubbed them*, mrežni portal *Goal.com*, članak objavljen dana 22.9.2015., pregledan dana 23.8.2016.,

URL: <http://www.goal.com/en/news/755/europe/2015/09/22/15586762/how-real-madrid-chelsea-and-bayern-have-helped-the-worlds>.

²¹³ Blaschke, Ronny, „*Križari*“ među navijačima, mrežni portal *Deutsche Welle*, članak objavljen dana 16.6.2016., pregledan dana 23.8.2016.,

URL: <http://www.dw.com/hr/kri%C5%BEari-me%C4%91u-navija%C4%8Dima/a-19331892>.

²¹⁴ Podatak preuzet dana 23.8.2016. s mrežnog portala *Nove TV*, *Dnevnik.hr*, članak pod naslovom *Koncert za Radio 101*, objavljen 21.11.2006., URL: <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/koncert-za-radio-101.html>.

²¹⁵ *Dnevnik Nove TV* emitiran dana 2.3.2008., snimka dostupan na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Dokument vremena - Prosvjed navijača u Vukovaru*, objavljen dana 3.3.2008., pregledan dana 23.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=L4-gF8cPHLo>.

veleposlanstvo,²¹⁶ te na pokušaju održavanja prve beogradske *Povorke ponosa (Belgrade Pride)* 2001. godine, čije su održavanje uspjeli spriječiti,²¹⁷ i dr.

Iz svega navedenog zaključujem da navijačke skupine, barem većina njih, nikako nisu apolitične. Istina, one izbjegavaju surađivati i povezivati se s političkim strankama, no to ih ne čini apolitičnima. Štoviše, uvjetno rečeno, one povremeno djeluju u društvenom životu kao samostalni politički subjekti, poput političkih organizacija ili udruga. Način i smjer njihova političkog djelovanja uvjetovani su njihovim ideološkim identitetom, koji je jedan od ključnih sastavnica cjelovitog identiteta svake navijačke skupine.

7. Sastavnice identiteta navijačkih skupina

Identitet je, kao što smo to već odredili, *ukupnost činjenica koje služe da se jedna osoba razlikuje od bilo koje druge.*²¹⁸ Ili u našem konkretnom slučaju, ukupnost činjenica koje služe da se jedna navijačka skupina razlikuje od bilo koje druge.

I dok čovjek svoj identitet poprima spontano, od trenutka svoga rođenja, navijačke skupine svoj identitet moraju osmisliti i stvoriti, ako su u nastanku, ili stvoreno tradicijom nastojati očuvati, uz stalnu nadogradnju identiteta. Srž razlike je u tome što je čovjek stvarna, jedinstvena osobnost, kojem je dio identiteta dan (ime, prezime, odgoj), a dio spontano stvara kroz život (premda i čovjek može prolaziti kroz životne krize u kojima *traga* za svojim identitetom, no to je tema nekih drugih znanstvenih područja), dok su navijačke skupine izmišljene zajednice koje svoj identitet trebaju stvoriti.

Ono što je ključno u definiciji identiteta jest razlikovanje od drugih. Navijačke skupine, slično religijama i nacionalizmima, naglašavaju svoju osobitost, posebnost,

²¹⁶ Reportaža *Hrvatske radiotelevizije* emitirana dana 21.2.2008., snimka dostupan na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Belgrade like Beirut - Serbs attack U.S. & Western Embassies*, objavljen dana 21.2.2008., pregledan dana 23.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=bqdUykSfI4o>.

²¹⁷ Reportaža iz *Vesti Televizije Košava* emitiranih dana 30.6.2001., snimka dostupan na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Gay Pride Belgrade 2001 TV Košava*, objavljen dana 16.8.2012., pregledan dana 23.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BwHSfZpbY1c>.

²¹⁸ Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, natuknica: *identitet*, str. 260.

jedinstvenost u odnosu na sve ostale, a takav stav diferenciranja plodno je tlo za pojavu šovinizma među navijačkim skupinama.

Kako bi se razlikovale od ostalih, navijačke skupine u svoj identitet ugrađuju što je više mogućih elemenata diferencijacije. Osim osjećaja pripadnosti klubu za kojeg navijaju, simboli i prepoznatljivim sloganima, cjelokupni identitet navijačka skupina stvara i na temelju drugih činjenica, više ili manje vezanih za klub kojeg bodri i sport u cjelini, a to su: lokalna, odnosno regionalna pripadnost, nacionalna pripadnost, religija te politička ideologija, ili kako ćemo ih mi nazivati: regionalni identitet, nacionalni identitet, religijski identitet te ideološki identitet jedinstvenoga, cjelokupnoga identiteta navijačke skupine. Prve tri vrste identiteta navijačkih skupina obradit ću u ovom poglavlju, dok ću ideološkom identitetu navijačkih skupina, premda sadržajno pripada ovom poglavlju, posvetiti zasebno veliko poglavlje, pošto nam je to krucijalna tema ovoga diplomskoga rada.

7. 1. Regionalni identitet navijačkih skupina

Uz osjećaj pripadnosti klubu, gotovo neminovno se veže osjećaj pripadnosti gradu i zavičaju odakle taj klub dolazi. U navijačkom svijetu to je toliko samorazumljivo da određeni klub s vremenom postaje sinonim za grad ili kraj, kao što i neki grad ili kraj postaje prepoznatljiv po nekom uspješnom sportskom klubu koji iz njega dolazi. Primjerice, višestruki prvak Europe,²¹⁹ rukometni klub *THW Kiel*, odavno je po svom značaju i popularnosti *prerastao*, po njemačkim standardima, relativno mali grad odakle dolazi, pa će zasigurno većini ljudi u Europi prva asocijacija na riječ Kiel biti na ovaj rukometni klub, a ne grad po kojem je klub dobio ime.

Ne samo da se od vas, kao navijača određenog kluba, očekuje da jednakim *žarom* budete *zaljubljenik* u kraj odakle taj klub dolazi, već ta uzajamnost koegzistira i obrnutim slijedom: od vas se očekuje da navijate za klub koji je iz vašeg grada ili kraja. Neispunjenje toga očekivanja izaziva čuđenje, i više, smatra se izdajom, kao što to pokazuju stihovi

²¹⁹ Podatak preuzet dana 24.8.2016. sa službene mrežne stranice Europskog rukometnog saveza (*European Handball Federation*), podaci o rukometnom klubu *THW Kiel*, URL: <http://www.eurohandball.com/ec/cl/men/2016-17/clubs/002003/THW+Kiel>.

Armagine pjesme: „Mrzimo Boyse i Tovare, prodane duše, čmarove: rođen u Rijeci, a voli Hajduk - tu ne postoji logike“²²⁰.

Ova očekivanja ispunili su navijači u Crikvenici, i to *dvostruko*. Na istom grafitu iskazali su svoju vjernost svome gradu (nacrtavši grb NK *Crikvenice*) i svome kraju (nacrtavši grb HNK *Rijeke*, priključivši se tako široj nogometnoj *obitelji* kvarnerskoga kraja).²²¹ Sličan grafit postoji i na Hreljinu, no ovdje je, uz grb HNK *Rijeke*, naslikan grb hreljinskog lokalnog nogometnog kluba NK *Naprijed*.²²²

Nije dovoljno da, kao lojalni građanin-navijač, pratite samo nogometni klub. U važnim utakmicama, trebali biste dati podršku i drugim sportskim klubovima vašega kraja (primjerice, pripadnici navijačke skupine *Armada* povremeno bodre košarkaški klub *Kvarner 2010*²²³ te vaterpolski klub *Primorje*²²⁴), osim ako ti klubovi ne nose ime vašeg *ljutog* nogometnog rivala (kod nas takvih primjera nema, no oni postoje u gradovima u kojima koegzistiraju *gradski rivali*, primjerice: u Beogradu, Istanbulu, Ateni; tada nogometni navijači bodre isključivo sportske klubove koji nose ime njihova nogometnoga kluba).

Ljubav prema gradu i zavičaju jednako je česti motiv navijačkih pjesama kao i ljubav prema klubu. Kao što smo vidjeli, to zapravo postaje sinonim jedno za drugo: voljeti klub znači voljeti grad, kao i voljeti grad znači voljeti klub. I kao što navijači svojataju klub vodeći se logikom: *igrači i uprave prolaze, mi uvijek ostajemo*, te stoga smatraju da imaju pravo prozivati igrače zbog loše igre i upravu zbog načina vođenja kluba, postavljajući se za korektore i zaštitnike kluba, jednako se tako smatraju zaštitnicima grada. *Armada* pjeva: „*A na Rječini grad je najljepši, njega čuva ta vojska najjača - riječka Armada*“²²⁵.

²²⁰ Stihovi preuzeti dana 24.8.2016. s foruma mrežnoga portala *Forza Fiume*, tema: *Pjesme Armade*, str. 3., URL: <http://www.forza-fiume.com/forum/index.php?topic=178.10;wap2>.

²²¹ Fotografija grafita dostupna je na forumu mrežnoga portala *Sportnet.hr*, tema: *HNK Rijeka 2012./'13.*, str. 486., fotografija objavljena dana 16.12.2012., preuzeta 24.8.2016., URL: <http://hrsport.net/sportnetklub/nogomet-1/hnk-rijeka-2012-13-215679/p3236870/>.

²²² Fotografija grafita dostupna na službenoj mrežnoj stranici navijačke skupine *Armada*, URL: <http://www.armada-rijeka.hr/site/armada-rijeka-1987-grafiti/> (pregledano dana 6.9.2016.).

²²³ Podatak dostupan na službenoj mrežnoj stranici Kluba navijača *Armada Rijeka*, objava pod naslovom *Kvarner - Cibona 74:79 (07.01.2014.)*, objavljena dana 9.1.2014., pregledana dana 24.8.2016., URL: <http://www.armada-rijeka.hr/site/2014/01/kvarner-cibona-7479-07-01-2014/>.

²²⁴ Podatak dostupan na službenoj mrežnoj stranici Kluba navijača *Armada Rijeka*, objava pod naslovom *Primorje - Jug 9:8 (16.05.2015.)*, objavljena dana 16.5.2015., pregledana dana 24.8.2016., URL: <http://www.armada-rijeka.hr/site/2015/05/primorje-jug-98-16-05-2015/>.

²²⁵ Stihovi dostupni na forumu mrežnoga portala *Forza Fiume*, tema: *Najdraža navijačka pjesme*, str. 1., objava od dana 14.11.2005., pregledana dana 24.8.2016., URL: <http://www.forza-fiume.com/forum/index.php?topic=73.0>.

Jasno nam je zašto je lokalni identitet izrazito važan navijačkim skupinama - radi diferencijacije od navijačkih skupina koje nisu iz istoga grada, odnosno kraja. Lokalni se identitet, kao što smo vidjeli, iskazuje u pjesmama, na grafitima, u koreografijama. Povijesni i suvremeni simboli, grbovi i zastave grada i kraja postaju prepoznatljivi simboli navijačkih skupina. Ponekad to niti nije autentično znakovlje, već isključivo simboli diferencijacije, kao što je to u slučaju *južnjačke zastave* koja se često vijori na *Torcidinoj* tribini.²²⁶

Nedvojbeno je da *navijaštvo* potiče lokalpatriotizam, što u složenim društvenim i političkim okolnostima, kao, primjerice, onima u Bosni i Hercegovini, može predstavljati destabilizacijski čimbenik. Postoje li razlozi i uvjeti za to, naglašeni lokalpatriotizam može se pretvoriti u separatistički pokret, koji će, opet, svoje pristalice i promotore najlakše pronaći među nogometnim navijačima. Tako, primjerice, *Pod Bijelim Brijegom*²²⁷ i na *Pecari*²²⁸ odzvanjaju stihovi: „*Herceg-Bosna moja država*“²²⁹, u Banjaluci se zviždi himni Bosne i Hercegovine,²³⁰ a u Novom Pazaru himni Srbije.²³¹

7. 2. Nacionalni identitet navijačkih skupina

Dobro nam je poznato kako to izgleda kad svoje utakmice igra hrvatska nogometna reprezentacija, osobito na velikim natjecanjima: automobili su ukrašeni zastavicama, trгови i kafići prepuni su ljudi u hrvatskim dresovima, na televiziji se neprekidno prikazuju reklame s navijačkim motivima - jednom riječju: euforija. No, buđenje nacionalne svijesti za vrijeme reprezentativnih nogometnih utakmica nije ništa neuobičajeno. Dougie Brimson izvještava nas da je Europsko nogometno prvenstvo 1996. godine uzrokovalo *navalu* patriotizma u

²²⁶ Fotografija takve zastave među *Torcidom* nalazi se i u Lalićevoj knjizi *Torcida : pogled iznutra*, str. XVI.

²²⁷ Stadion u Mostaru na kojem svoje domaće utakmice igra HŠK *Zrinjski Mostar*.

²²⁸ Stadion u Širokom Brijegu na kojem svoje domaće utakmice igra NK *Široki Brijeg*.

²²⁹ Snimke skandiranje dostupne su na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Tiho tiho teče Neretva*, objavljen dana 24.5.2007., pregledan dana 24.8.2016.,

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=9FEQhu8NumA> te videozapis pod nazivom *Tiho tiho teče Neretva grmi na Pecari*, objavljen dana 30.5.2015., pregledan dana 24.8.2016.,

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8i04qk-yrTg>.

²³⁰ Snimka događaja dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Banja Luka, bojktor himne BIH i pevanje Boze pravde*, objavljen dana 10.3.2013., pregledan dana 24.8.2016.,

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HdaGPwrM4r8>.

²³¹ Snimka događaja dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *SKANDAL: Zviždanje himni Srbije u Novom Pazaru na odbojkaškoj utakmici*, objavljen dana 23.2.2013., pregledan dana 24.8.2016.,

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=O5xNO7tjlsE>.

Engleskoj te pozitivno utjecalo na odnosa prema engleskom nacionalizmu. Od tada se, kako on kaže, *određivati kao Englez, a ne kao Britanac, ne smatra više smrtnim grijehom.*²³²

Nacionalni identitet vrlo je važan navijačkim skupinama. To se jasno očituje pjevanjem domoljubnih pjesama i skandiranjima poput: „*Mi, Hrvati*“²³³, te isticanjem nacionalnih zastava na tribinama za vrijeme odigravanja utakmica, i to ne samo reprezentativnih utakmica nacionalne selekcije, već i na utakmicama između klubova. Nacionalni simboli učestaliji su na međunarodnim klupskim utakmicama te na utakmicama državnih natjecanja u višenacionalnim državama. Jedno i drugo s jasnim ciljem: diferencirati se od suparničke navijačke skupine.

Vrijeđanje suparničke navijačke skupine sasvim je normalna i općeprihvaćena pojava u navijačkom svijetu. Katkada se to pretvori u pravu verbalnu bitku, pa čak i igru. Jedan je takav *dvoboj Delija i Torcida*, na finalnoj utakmici Kupa Jugoslavije između *Crvene zvezde* i *Hajduka*, odigranoj 19. svibnja 1990. godine, prenio Dražen Lalić u svojoj knjizi *Torcida: pogled iznutra*. On je otprilike zvučao ovako:

Delije: „Mrzim Torcidu jer ona ima sidu!“

Torcida: „Vi ste budale!“

Delije: „Hajde da ludujemo ove noći, hajde da vadimo Torcidi oči, hrvatska krv je kao čokolada, Srbija napada.“

Torcida: „Popravljajte kišobrane!“

Delije: „Jebat ćemo vam majku!“

Torcida: „Kako ćete na more?“

*Desetak minuta nakon toga, Delije na sljedeći način provociraju Torcidu: „Vi ste Titovi, Tito je vaš“. Nakon kraćeg razmišljanja Torcidaši odgovaraju: „Mi smo Titovi, Tito je naš“, što u publici prvo izaziva čuđenje, a zatim i smijeh“.*²³⁴

Neobična je, pa čak i simpatična, u ovom slučaju bila reakcija *Torcide*, pošto većina njezinih pripadnika, slijedom svoga kolektivno usvojenoga političkoga opredjeljenja, ne vrednuje pozitivno povijesnu ulogu Josipa Broza Tita. No, u danom je slučaju, nakratko, proradio čuveni *beduinski sindrom*, između ostaloga sadržan i u postulatu: „*Neprijatelj moga neprijatelja moj je prijatelj*“.²³⁵

²³² Brimson, *Tajne nogometnog huliganizma*, str. 123.

²³³ Lalić, *Torcida : pogled iznutra*, str. 160.

²³⁴ Lalić, *Torcida : pogled iznutra*, str. 159.

²³⁵ Isto.

Ovakve verbalne dvoboje katkada je uistinu zanimljivo, pa čak i zabavno pratiti, jer za pobjedu u tom duelu potrebna je trenutna domišljatost. Nju je *Armada* prezentirala, među ostalim, na prvenstvenoj utakmici 1. rujna 2012. na *Kantridi*, na kojoj sam i sam prisustvovao. *Torcida* je započela s uobičajenim uvredama upućenima Rijeci: „*Šugava Rijeko, smrdljivi grade, pobit ću pola tvoje Armade. Šugava Rijeko, puna si Srba, ne brini, Rijeko, ima još vrba*“, „*Rečki Srbi*“ i sl., na što je *Armada* odgovorila: „*Tovari, Tovari, svi u jedan glas, Aco Delija jedan je od vas*“, aludirajući na tada šestomjesečnog Aleksandra Popovića,²³⁶ sina poznate pjevačice Severine Vučković i srpskog poduzetnika Milana Popovića, kojeg su roditelji ućlanili u klub navijača *Hajduka*, kao i u klub navijača *Crvene zvezde*.²³⁷

No, navijački verbalni delikti katkada su daleko ozbiljniji od naizgled bezopasnog prepiranja. To smo već imali prilike vidjeti u prethodnim primjerima. Pjesmice o Titu, Severini i sl. još mogu biti duhovite, no pjesme koje potiču nacionalnu netrpeljivost, još k tome pozivaju na ubijanje, ozbiljan su verbalni delikt. A upravo se to često događa na stadionima i u sportskim dvoranama. Nema ničega negativnoga u isticanju nacionalnog identiteta navijačkih skupina kao takvome, no u spoju s navijačkom supkulturnom koju obilježava ekstremizam, nasilje i suparništvo, isticanje nacionalnog identiteta vrlo se brzo pretvara u nacionalizam, pa čak i u otvoreni šovinizam. Takvih je primjera u navijačkom svijetu beskonačno mnogo. Za ilustraciju, evo nekih od njih...

Za vrijeme kvalifikacijske nogometne utakmice za odlazak na Europsko nogometno prvenstvo 2016. godine između Srbije i Albanije, igranoj 14. listopada 2014. godine u Beogradu, a koja je, zbog nereda, naposljetku bila prekinuta, navijači srbijanske nogometne reprezentacije uzvikivali su: „*Ubij, zakolji, da Šiptar ne postoji*“²³⁸.

Radovci, navijači beogradskog nogometnog kluba *Rad*, na nogometnoj utakmici *Rad - Novi Pazar*, igranoj 10. ožujka 2012. godine, provocirali su gostujuće navijače

²³⁶ Podatak preuzet dana 25.8.2016. s mrežnog portala *Večernjeg lista*, članak Tatjane Pacek *Severina je sina Aleksandra ipak rodila carskim rezom*, objavljen dana 20.2.2012.,

URL: <http://www.vecernji.hr/zvijezde/severina-je-sina-aleksandra-ipak-rodila-carskim-rezom-379114>.

²³⁷ Podatak dostupan na mrežnom portalu *Index.hr*, članak pod naslovom *Nije samo Hajdukovac: Svog i Severininog sina Milan ućlanio i među navijače Crvene zvezde*, članak objavljen dana 15.3.2012., pregledan dana 25.8.2016., URL: <http://www.index.hr/black/clanak/nije-samo-hajdukovac-svog-i-severininog-sina-milan-uclanio-i-medju-navijace-crvene-zvezde/604471.aspx>.

²³⁸ Snimka verbalnog delikta dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*, videozapis pod nazivom *UBIJ ZAKOLJI DA siptar NE POSTOJI!*, objavljen dana 15.10.2014., pregledan dana 25.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rrDdtVb2tZE>.

povicima: „Nož, žica, Srebrenica“ i „Ratko Mladić“.²³⁹ Na istoj su utakmici pripadnici navijačke skupine *United Force*²⁴⁰ (to su ti isti *Radovci*) istaknuli transparent na kojem je pisalo „Rešite rebus“, ispod čega su bili nacrtani nož, žica te, u istom redu, kemijski simbol za srebro i očna zjenica, kao više nego jasna aluzija na gore spomenuto skandiranje.²⁴¹ Navijači *Novog Pazara* nisu im *ostali dužni*. Na sljedećoj utakmici ovih *rivala*, odigranoj 24. listopada 2012. godine, pripadnici navijačke skupine *Ekstremi* podigli su transparent na svojoj tribini, na kojem je pisalo: „Rešen rebus!! Srce, bubreg, pluća - živela žuta kuća“²⁴², jasno aludirajući na lokaciju gdje su, prema izvješću specijalnog izvjestitelja Vijeća Europe, Dicka Martyja, tijekom ratnih sukoba 1999. godine, pa sve do sredine 2000. godine, izvađeni organi tristotinjak Srba, a potom prodavani diljem Europe.²⁴³

Igrače zagrebačkog *Dinama*, kada su istrčali na travnjak stadiona *Karaiskakis*, 4. studenog 2015. godine, na utakmici nogometne Lige prvaka između *Olympiacosa* i *Dinama*, dočekali su povici domaćih navijača: „Ubij Hrvata, da Šiptar nema brata“²⁴⁴, pod očitim instrukcijama njihovih srpskih *kolega*. Jednako su prošli i nogometaši *Hajduka* na gostovanju kod *Zenita* u Sankt-Peterburgu, na utakmici 3. kola Europske lige, 21. listopada 2010. godine,²⁴⁵ gdje ih je dočekalo skandiranje: „Ubi, ubi, ubi Ustaša“²⁴⁶.

Ipak, moramo priznati da hrvatske navijačke skupine nisu ništa blaže u verbalnim deliktima. Primjerice, Dražen Lalić navodi sadržaj *Torcidinog* pjevanja: „Mi, Hrvati, ne

²³⁹ Snimka verbalnog delikta dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *РАД - нови пазар 10.03.2012.*, objavljen dana 10.3.2012., pregledan dana 25.8.2016.,

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5tRzh5IMlho>.

²⁴⁰ Podatak preuzet dana 25.8.2016. sa službene mrežne stranice navijačke skupine *United Force*,

URL: <http://united-force.org/>.

²⁴¹ Snimka događaja dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Incidenti na utakmici Rad-Novi Pazar*, objavljen dana 10.3.2012., pregledan dana 25.8.2016.,

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IZ6TNNyPOel>.

²⁴² Fotografija spornog transparenta dostupna na mrežnom portalu *Politika.rs*, članak pod naslovom *Скандалозан транспарент навияча Новог Пазара: „Живела жута кућа“*, objavljen dana 25.10.2012., pregledan dana 25.8.2016., URL: <http://www.politika.rs/scc/clanak/237765/Skandalozan-transparent-navijaca-Novog-Pazara-Zivela-zuta-kuca>.

²⁴³ Nikolić, D., *Skandal u Novom Pazaru: Transparent „Živela žuta kuća!“*, mrežni portal *Blic.rs*, članak objavljen dana 24.10.2012., pregledan dana 25.8.2016., URL: <http://sport.blic.rs/fudbal/domaci-fudbal/skandal-u-novom-pazaru-transparent-zivela-zuta-kuca/e79whfx>.

²⁴⁴ Podatak preuzet dana 25.8.2016. s mrežnog portala *Index.hr*, članak pod naslovom *Dinamo u Pireju dočekali četnici i „Ubij Hrvata da Šiptar nema brata“*, objavljen dana 4.11.2015.,

URL: <http://www.index.hr/sport/clanak/dinamo-u-pireju-docekali-cetnici-i-ubij-hrvata-da-siptar-nema-brata/853860.aspx>.

²⁴⁵ Bilić, Ante, *St. Petersburg: Zenit - Hajduk*, službena mrežna stranica *HNK Hajduka*, članak objavljen dana 21.10.2010., pregledan dana 25.8.2016., URL: <http://hajduk.hr/vijest/st-petersburg-zenit-hajduk/1474>.

²⁴⁶ Snimka verbalnog delikta dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *UBI UBI UBI USTAŠA*, objavljen dana 5.11.2010., pregledan dana 25.8.2016.,

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8Ew6FgyMjOM>.

pijemo vina, već krvi Srbina iz Knina“,²⁴⁷ dok je na mrežnoj stranici *YouTube* (www.youtube.com) dostupna snimka gromoglasnog skandiranja *Bad Blue Boysa*: „*Srbe na vrbe*“²⁴⁸.

Bilo bi odlično kada bi se šovinizam sportskih navijača zaustavio na verbalnim deliktima, no umjesto toga, on ide i dalje. Nasilje je samo po sebi jedno od glavnih obilježja navijačke supkulture, nešto što popularno nazivamo huliganizmom. I dok je, primjerice, 1960-ih i 1970-ih Englesku zahvatio val *čistoga* huliganizma, kada je trend huliganizma 1980-ih godina stigao na prostor bivše Jugoslavije, pomiješao se s trendom rastućeg nacionalizma i šovinizma, što je uzrokovalo kaotično stanje na stadionima bivše države krajem 1980-ih i na samom početku 1990-ih. No, tim događajima posvetit ću se detaljnije nešto kasnije. Premda nam djeluje da se danas situacija bitno promijenila, čini se da tome nije tako, da je jedini razlog manjem broju nereda to što hrvatski i srpski nogometni klubovi više ne igraju zajedno. To nam dokazuje činjenica da ne nedostaje incidenata na utakmicama drugih sportova: veliki neredi nastupili su nakon odigravanja finalne utakmice Europskog prvenstva u vaterpolo 2003. godine između Srbije i Crne Gore te Hrvatske,²⁴⁹ neredi su se ponovili na obje utakmice četvrtfinala rukometnog Kupa pobjednika kupova 2005. godine između *Zagreba* i *Partizana*,²⁵⁰ bez nereda nije mogla proći niti finalna utakmica košarkaške NLB lige 2010. godine između *Cibone* i *Partizana*,²⁵¹ a srpski i hrvatski navijači uspjeli su se sukobiti čak i na *Australian Openu*.²⁵²

Da ne završimo poglavlje u ovako *crnim tonovima*, pokazat ću da nacionalni element u identitetu navijačkim skupina može polučiti vrlo pozitivan učinak. Naime, osjećaj

²⁴⁷ Lalić, *Torcida : pogled iznutra*, str. 160.

²⁴⁸ Snimka verbalnog delikta dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *SRBE NA VRBE - Bad Blue Boys*, objavljen dana 31.3.2009., pregledan dana 25.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kvzc-AIVO3Q>.

²⁴⁹ Videozapis reportaža *Hrvatske radiotelevizije* o ovim neredima dostupan na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Neredi u kranju 2003.mp4*, objavljen dana 1.3.2012., pregledan dana 25.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=oeHxshN9SCs>.

²⁵⁰ Snimke prijenosa utakmica *Hrvatske radiotelevizije* dostupne na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapisi pod nazivom *Handball RK Partizan - RK Zagreb 6. mart 2005. Beograd Champions League* (videozapis objavljen dana 1.2.2014., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IKDc7ajxZGk>) i *RK Zagreb - Partizan 22:18 [2005.]* (videozapis objavljen dana 28.4.2012., URL: https://www.youtube.com/watch?v=PSr0_G5OuA4), pregledani dana 25.8.2016.

²⁵¹ Snimka isječka prijenosa utakmice *Hrvatske radiotelevizije* dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Neredi na utakmici Cibona - Partizan*, objavljen dana 25.4.2010., pregledan dana 25.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RK5rxYBpMaM>.

²⁵² Reportaža australskih vijesti *7News* dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Croats and Serbs clash at Australian Open*, objavljen dana 17.2.2011., pregledan dana 25.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=WBNq2NyJXcg>.

nacionalnog zajedništva pripadnike navijačkih skupina potiče na solidarnost sa sunarodnjacima iz svih krajeva zemlje. To su dokazali za vrijeme katastrofičnih poplava koje su zadesila istočnu Slavoniju u svibnju 2014. godine, kada su se masovno angažirali u skupljanju pomoći za ugrožene i stradale, a mnogi su navijači iz ostalih krajeva Hrvatske došli u Slavoniju pomoći u gradnji nasipa.²⁵³ Također, hrvatske navijačke skupine svake godine organiziraju dostojanstvene mimohode za sjećanje na vukovarske žrtve iz Domovinskog rata na obljetnicu pada Vukovara.²⁵⁴

7. 3. Religijski identitet navijačkih skupina

Sport i religiju ne povezuje neka istaknuta suradnja. Štoviše, religija je katkada u povijesti zabranjivala sport. Već smo spominjali zabranu nogometa biskupa iz Treguiera,²⁵⁵ kojoj treba pridodati puritansko svrstavanje nogometa u zabranjene sportske aktivnosti, odredbom u *Parlamentu bez kralja* (1640.-1660.).²⁵⁶ Ipak, neki primjećuju da sport i religija imaju puno toga zajedničkoga. Srđan Vrcan piše: „*Stoji tvrdnja da nogomet poprima oblik moderne svjetovne religije te preuzima neke društvene funkcije religije: spominju se nogometne procesije, horovi, rituali, navijačke molitve i litanije, kolektivni emocionalni zanos, nogometna zaklinjanja i proklinjanja, svetkovine, nogometni sveci, heretici i bezbožnici itd. No posrijedi je pojava koja je daleko više pseudoreligija i nadomjestak religije (Ersatz-religija), te je zapravo kič religija*“²⁵⁷. Uzmemo li pritom u obzir da se utakmice, kako seniorskih ekipa, tako i mlađih naraštaja, igraju uglavnom nedjeljom, zbog čega su mnogi sportaši (a i navijači) spriječeni ispunjavati svoje vjerske dužnosti nedjeljom, dolazimo do uvjetnog zaključka da su si religija i sport zapravo konkurencija.

Pa ipak, nigdje nije moguće vidjeti toliko javnih molitvi koliko na sportskim natjecanjima, kako je to duhovito prikazao karikaturist Nikola Plečko, poznatiji pod

²⁵³ Podaci dostupni na mrežnom portalu *Index.hr*, članak pod naslovom „Šukeru, dođi do nas“: Pogledajte kako „huligani“ grade nasipe!, objavljen dana 21.5.2014., pregledan dana 25.8.2016., URL:

<http://www.index.hr/sport/clanak/sukeru-dodji-do-nas-pogledajte-kako-huligani-grade-nasipe/748779.aspx>.

²⁵⁴ Kao primjer navodim već tradicionalni *Armadin* mimohod *Vukovar u Rijeci* (izvor: Mohorić, Mia, *Vukovar u Rijeci*, mrežni portal *Moja Rijeka*, članak objavljen dana 10.11.2015., pregledan dana 25.8.2016.,

URL: <http://www.mojarijeka.hr/vijesti/vukovar-u-rijeci/>).

²⁵⁵ Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 11.

²⁵⁶ Isto.

²⁵⁷ Isto, str. 36.

pseudonimom Nik Titanik, na karikaturi na kojoj anđeo govori Svetom Petru: „*Šef ne želi da ga smetamo. Želi se odmoriti od Olimpijskih igara*“.²⁵⁸

Koliko i sportašima, religija je svojstvena i navijačima, i to ne samo u svrhu *božanske* pomoći, već i u svrhu stvaranja identiteta. Najočitiiji primjer isticanja religijskoga identiteta primjećuje se kod navijačke skupine *Bad Blue Boys*, koja redovito ističe, a osobito na međunarodnim utakmicama, zastavu Vatikana, koja je jednom prilikom bila i sastavni dio njihove velike koreografije.²⁵⁹ Navijačka skupina *Torcida*, uz vatikansku zastavu, na svojem je golemom transparentu, preko cijele istočne tribine poljudskog stadiona, na početku nogometne utakmice *Hajduk - Dinamo* 10. rujna 2011. godine, prikazala poglavara Katoličke crkve, to jest papu.²⁶⁰

Po religijskoj osnovi navijačke skupine katkada sklapaju prijateljstva. Tako se u dugogodišnjem prijateljstvu *Bad Blue Boysa* i *Celticovih* navijača naglašava odanost katoličkoj vjeroispovijesti,²⁶¹ dok se ruski, grčki i srpski navijači povezuju pod krilaticom „*Orthodox Brothers*“²⁶².

Kao što smo već spominjali, religijski identitet negdje čak determinira čovjeku za koji će klub navijati. Definitivno je najpoznatiji primjer Glasgow, gdje je vjeroispovijest presudni faktor nogometnih navijača pri izboru između *Rangersa* i *Celtica*. Sličan primjer bio je i u Belfastu, gradu poznatom po vječitim sukobima između katolika i protestanata,²⁶³ no pretežno katolički nogometni klub *Belfast Celtic* raspušten je 1949. godine zbog političke situacije.²⁶⁴

²⁵⁸ Karikatura objavljena dana 22.8.2016. na mrežnom portalu *24sata.hr*, pregledana dana 26.8.2016., URL: <http://www.24sata.hr/zabava/sport/2016-08-22>.

²⁵⁹ Snimka koreografije dostupna je na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Bad Blue Boys DVD 2005 - 2006 (Najava)*, objavljen dana 2.5.2009., pregledan dana 26.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=9DzGEZbBEwQ>.

²⁶⁰ Snimka koreografije dostupna je na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Torcida Split :: Hajduk - Dinamo 1:1 (koreografija wob, bakljada, navijanje)*, objavljen dana 21.9.2011., pregledan dana 26.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ibM3d9F9sCY>.

²⁶¹ Kao dokaz toga prijateljstva može poslužiti videozapis pod nazivom *Celtic FC Dinamo Zagreb PRIJATELJ!!!*, objavljen dana 18.3.2011. na mrežnoj stranici *YouTube*, a pregledan dana 26.8.2016., URL: https://www.youtube.com/watch?v=C_GRomFaBX4.

²⁶² Tako je čak naslovljen i videozapis reportaže *Zvezda TV-a* s prijateljske nogometne utakmice *Crvena zvezda - Olympiakos* na mrežnoj stranici *YouTube*, objavljen dana 9.5.2016. od strane službenog profila nogometnog kluba *Crvena zvezda*, videozapis pregledan dana 26.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6KC2u5ogiGo>.

²⁶³ Hepburn, Anthony C., *Contested Cities in the Modern West*, Basingstoke: 2004., str. 175.

²⁶⁴ *Nogometni leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, natuknica: *Sjeverna Irska*, članak pregledan dana 26.8.2016., URL: <http://nogomet.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2277>.

Navijačke skupine religijski identitet također izražavaju pjesmama i skandiranjima. Evo nekih primjera: „*Isus, Marija, Ustaše, Cibalia*“²⁶⁵, „*O Isuse na nebesu, daj pomozi bijelom dresu*“, „*Mi smo Svetom Duju obećanje dali, bacit ćemo suzavac i na Marakani*“.²⁶⁶

Jasno nam je da ove pjesme i skandiranja nemaju apsolutno nikakve veze s biti religije. Također, ako malo razmislimo, navijačka je supkultura, zajedno s vrijednostima koje njeguje, praktički u suprotnosti s religijskim zakonima. Ako nadodamo činjenicu da navijačke skupine religijski identitet ističu, uz rijetke izuzetke, samo na utakmicama kada se na suprotnoj tribini stadiona nalazi navijačka skupina u većoj mjeri sačinjena od pripadnika neke druge vjeroispovijesti, posve nam je jasna uloga religije u navijačkoj supkulturi. Dakle, njezina je svrha diferencirati navijačke skupine jedne od druge.

Ovu tvrdnju potvrđuju navijačke pjesme i skandiranja s religijskom tematikom, koje gotovo sve od reda imaju svrhu provocirati te vrijeđati religijske osjećaje pripadnika suparničke navijačke skupine. Slijedi nekoliko primjera: „*Tko ne skače pravoslavac je*“²⁶⁷, „*Haj nek se čuje, haj nek se zna, da je Sveti Sava peder bradonja*“²⁶⁸, „*Mi imamo Svetog Savu, a vi Svetog Duju - Sveti Sava Svetog Duju jebao u bulju*“²⁶⁹, „*Zdravo, zdravo, mi smo Billy Boys*“²⁷⁰. *Zdravo, zdravo, prepoznat ćete naš glas. Stojimo do koljena u krvi katolika, predajte se ili stiže i vaš smrtni čas. Jer mi smo Bridgeton Billy Boysi*“²⁷¹.

Osim pjesama, navijači se katkada odluče na druge vrste provokacija. Tako se, primjerice, Predrag Čosović, pripadnik navijačke skupine *Četnici sever*, koja je podgrupa navijačke skupine *Delije*, fotografirao s *Kur'anom*, prema kojem je usmjerio upaljeni

²⁶⁵ Iz izvještaja Ivana Zvonimira Čička za Hrvatski helsinški odbor (izvor: *Navijačka pjesma: „Imam sifilis, sidu, nemam kurtona j...m Torcidu“*, mrežni portal *Tjedno.hr*, članak objavljen dana 29.11.2012., pregledan dana 26.8.2016., URL: <http://www.tjedno.hr/navijaka-pjesma-imam-sifilis-sidu-nemam-kurtona-jm-torcidu/>).

²⁶⁶ Lalić, *Torcida : pogled iznutra*, str. 169.

²⁶⁷ Učestalo skandiranje hrvatskih navijača tijekom utakmica sa srbijanskim sportskim klubovima.

²⁶⁸ Buzov, Magdalenić, Perasović, Radin, str. 17.

²⁶⁹ Navijačka pjesma *Grobara* (izvor: mrežna stranica *Jsdpartizan.weebly.com*, podatak preuzet dana 26.8.2016., URL: <http://jsdpartizan.weebly.com/navija269ke-pesme.html>).

²⁷⁰ *Billy Boys* naziv je za protestantsku bandu koja je divljala protiv glasgowskih katolika između dva svjetska rata (izvor: Foer, str. 40.).

²⁷¹ Prijevod pjesme navijača *Glasgow Rangersa* iz hrvatskog izdanja Brimsonove knjige *Eurotrashed : The Rise and Rise of Europe's Football Hooligans (Nogometno nasilje u Europi)*, str. 63.

upaljač,²⁷² dok su zagrebački *Bad Blue Boysi* „u protestantskom dijelu irskog Belfasta izazivački mahali zastavama Vatikana“²⁷³.

Treba napomenuti da navijačke skupine nisu homogene niti po zavičajnom kriteriju, niti po nacionalnom, religijskom ili ideološkom opredjeljenju (s kojim ćemo se baviti u sljedećem poglavlju), ali manjina se uvijek prilagođava većini, odnosno pojedinci, koji su po nečemu *drugačiji* od ostatka grupe, asimiliraju se u grupi te zadobivaju njezine značajke, barem vremenski onoliko koliko su dio te grupe (primjerice, tih 90 minuta trajanja nogometne utakmice).

8. Ideološki identitet navijačkih skupina i njegovi uzroci

I dok su regionalni, nacionalni i religijski identiteti navijačkih skupina koliko-toliko sami po sebi razumljivi, jer pripadnici određene mjesne, gradske ili regionalne zajednice, koji ujedno sačinjavaju navijačku skupinu, uglavnom dijele ove značajke. No, s ideološkim identitetom to nije tako. Političke ideologije prije razjedine negoli što okupe određenu zajednicu. Uostalom, je li politici, a osobito političkim ideologijama, mjesto na sportskim stadionima i u dvoranama? Ne bi li sportska događanja trebala biti mjesta gdje će ljudi *pobjeći* od politike, na koja će se doći odmoriti, zabaviti, zaboraviti na sve ono negativno u svojim životima i u društvu? Tako bi to možda trebalo izgledati, no stvarnost je ipak potpuno drugačija. Sportska događanja katkada se pretvaraju u poprišta političkih i ideoloških borbi,

²⁷² Spasić, Jelena, *Ćosović: Nisam zapalio Kuran, samo sam se zezao!*, mrežni portal *Kurir*, članak objavljen dana 1.11.2012., pregledan dana 26.8.2016.,

URL: <http://www.kurir.rs/cosovic-nisam-zapalio-kuran-samo-sam-se-zezao-clanak-488025>.

²⁷³ Iz pisma Mirka Barišića, predsjednika GNK *Dinamo*, bivšem ministru znanosti, obrazovanja i sporta Željku Jovanoviću, kojeg je na svojem mrežnom portalu objavio *Jutarnji list*, članak pod naslovom *VAPAJ DINAMA DRŽAVNOM VRHU: Zaustavite huligane, njima treba odgovoriti jedinim jezikom koji razumiju - represijom!*, objavljen dana 27.2.2012., pregledan dana 26.8.2016., URL: <http://www.jutarnji.hr/sport/nogomet/vapaj-dinama-drzavnom-vrhu-zaustavite-huligane-njima-treba-odgovoriti-jedinim-jezikom-koji-razumiju-represijom/1642011/>.

mjesta nasilja, rasizma, šovinizma i svega ostaloga negativnoga u društvu. To niti ne začuđuje ako prihvatimo tezu Tobiasa Oelmaiera da je *sport samo ogledalo društva*.²⁷⁴

Dakako, ne prejudiciram da je postojanje političkih ideologija na sportskim stadionima i u dvoranama nužno negativna činjenica. Neki na njih gledaju kao na relikte vremena kada je nogomet (i sport u cjelini) bio nositelj nekih vrijednosti i ideala u društvu, prije negoli što se pretvorio, reći će mnogi, u *čisti biznis*. I uistinu, ako pitate pripadnike navijačkih skupina koje njeguju određenu ideologiju, govoriti će vam o tome s ponosom, smatrajući se autentičnim sljedbenicima iste, za razliku od političara, za koje smatraju da su skloni korupciji, oportunističkom i konformizmu, dok navijači od svojih ideala ne odustaju, kako je to Mladenu Barbariću rekao vođa navijačke skupine *Brigate Autonome Livornesi*: „To je jedna borba za ideale, do posljednjeg daha“²⁷⁵.

Imao sam dosta dvojbi kako strukturirati ovo poglavlje: podijeliti političke ideologije na desne i lijeve i pritom ih oprimjeriti, ili prikazivati situaciju u svakoj pojedinoj europskoj državi, ili podijeliti Europu na neke veće cjeline, odnosno regije, kao što je to učinio Brimson u svojoj knjizi *Nogometno nasilje u Europi*, te onda predstaviti problem u svakoj pojedinačno? Odlučivši se za prvu opciju, ne bih mogao kvalitetno razjasniti odnos između nekih ideološki oprečnih navijačkih skupina iz iste države ili čak grada, a što je, u nekim slučajevima, bilo presudno kod formiranja baš takvoga ideološkoga identiteta navijačke skupine. Prikazati u radu navijačku scenu u svakoj pojedinoj europskoj zemlji iziskivalo bi višegodišnje istraživanje, uz izdašna novčana sredstva i povećim brojem suradnika iz različitih zemalja, pošto je literatura s ovom tematikom nedovoljno zastupljena u Hrvatskoj, a sudeći prema podacima dostupnima na Internetu, bojim se da situacijama nije mnogo bolja niti u ostatku Europe. A svi su ti potrebni uvjeti, dakako, neostvarivi u ovome trenutku, no tko zna, možda jednoga dana budem angažiran na jednom takvom opsežnom projektu. Što se treće opcije tiče, pisati o navijačkoj sceni po regijama Europe, bilo bi pak preopćenito, selektivno i uopćeno, a sve skupa, za ovu našu temu, nesvršishodno.

²⁷⁴ Oelmaier, Tobias, *Nogomet je ogledalo društva*, mrežni portal *Deutsche Welle*, članak objavljen dana 21.11.2011., pregledan dana 26.8.2016.,

URL: <http://www.dw.com/bs/nogomet-je-ogledalo-dru%C5%A1tva/a-15545826>.

²⁷⁵ Barbarić, Mladen, *Lupiga na gostovanju kod ultrasa Livorna: Umjesto nacističkog skandiranja ovdje se pjeva Bella Ciao*, članak objavljen dana 6.5.2014. na mrežnom portalu *Lupiga*, pregledan dana 27.8.2016.,

URL: <http://lupiga.com/vijesti/lupiga-na-gostovanju-kod-ultrasa-livorna-umjesto-nacistickog-skandiranja-ovdje-se-pjeva-bella-ciao>.

Cilj ovoga rada, između ostalog, jest primjerima dokazati tezu o postojanju ideološkog identiteta navijačkih skupina, odnosno da su političke ideologije važna sastavnica identiteta europskih navijačkih skupina (ili barem većine njih, jer postoji određeni broj navijačkih skupina koje ne pokazuju simpatije prema nikakvim političkim ideologijama, već naglašavaju svoju apolitičnost, ali za većinu one su uistinu važna sastavnica identiteta, bilo da se otvoreno deklariraju pristašama određene ideologije, bilo da simpatije prema njima jasno pokazuju porukama koje šalju s tribina), no postoji cilj viši i kompleksniji od tog - pokušati dokučiti zašto je tome tako. Naravno, ne postoji jednoznačan odgovor, no razmišljajući o ovome problemu tijekom cijelog procesa istraživanja, uočio sam nekoliko obrazaca prihvaćanja određene političke ideologije kao sastavnog dijela identiteta navijačke skupine, odnosno nekoliko mogućih razloga zbog čega navijačka skupina odluči prihvatiti političku ideologiju (i zašto baš tu određenu ideologiju) kao sastavnicu svoga identiteta.

U nastavku ovoga poglavlja predstaviti ću svoje zaključke te ih pokušati dokazati navodeći razne primjere prihvaćanja političkih ideologija kao sastavnica identiteta od strane navijačkih skupina. Napominjem da su ove podijele navijačkih skupina samo uvjetne, jer često na priklanjanje navijačke skupine nekoj političkoj ideologiji utječe više od jednog faktora. Naime, nije cilj ove podijele svrstavati navijačke skupine u nekakve *košare*, već je prvenstveno cilj odrediti moguće uzroke priklanjanju određenoj ideologiji, dok konkretne navijačke skupine služe kao okvirni primjeri. Također upozoravam da sam bio prisiljen na određenu dozu generalizacije (naime, kad budem govorio o desničarskim i ljevičarskim navijačkim skupinama, kriteriji ove podijele bit će mi prema tome kako se te skupine same deklariraju, kakvo se znakovlje pojavljuje na njezinim tribinama te kako politički *diše* većina njezinih članova, što dakako ne isključuje mogućnost da su pojedinci, pa čak i frakcije, unutar skupine politički drugačije orijentirani) i simplifikacije (političke ideologije navijačkih skupina podijelio sam na one *lijeve* i *desne*, premda to nije najsretnija podjela, ali da sam inzistirao na detaljnoj klasifikaciji političkih ideologija, stvar bi se dodatno zakomplicirala jer pripadnici navijačkih skupina uglavnom nisu deklarirani sljedbenici konkretnih političkih ideologija (primjerice, podjela lijevoga političkoga spektra na liberale, socijaliste, komuniste itd.), zbog čega bi nam se u ovome radu više pitanja otvorilo, negoli što bismo ponudili rješenja i odgovora).

8. 1. Ideološki identitet navijačkih skupina kao rezultat društvenih i socijalnih karakteristika njezinih pripadnika

Svaku zajednicu čine njezini članovi te je ona onakva kakvom je učine njezini članovi. Ako se promijeni struktura članova, moguće je i da će zajednica promijeniti svoja obilježja. Upravo se to, prema nekim izvorima, dogodilo s navijačima *Rome*. Naime, prema literaturi,²⁷⁶ ta je navijačka skupina izrazito ljevičarska, dok sam na forumima pronašao tvrdnje da je danas većina pripadnika ipak desno orijentirano,²⁷⁷ a isto mi je tvrdio jedan od mojih sugovornika u intervjuima, intervjuirani pripadnik navijačke skupine *Red Fuckers*. Bilo kako bilo, ovaj primjer nam zorno dočarava da identitet navijačke skupine nije ništa drugo doli grupni identitet njezinih članova, a s obzirom na strukturu njezinih članova i moguće promijene u njoj, moguće su promijene i u identitetu navijačke skupine, pa tako i u njegovoj ideološkoj sastavnici.

Kao što se identitet navijačke skupine može mijenjati s obzirom na strukturu njezinih članova, tako je i identitet navijačke skupine nastajao uvjetovan strukturom njezinih pripadnika. Tako nastali ideološki identitet navijačke skupine kasnije se prenosio na nove generacije kao dio tradicije te se s vremenom čvrsto ukorijenio kao neizostavni dio cjelovitog identiteta navijačke skupine.

Veliki je značaj za izgradnju ideološkog identiteta navijačkih skupina imao društveni i socijalni položaj njezinih pripadnika kada je navijačka skupina nastajala. Tako su u Italiji, poslije Drugog svjetskog rata, pojedini klubovi bili proglašeni ili ljevičarskim ili desničarskim na temelju socijalnog statusa njihovih navijača. Tako je, primjerice, u Milanu, *A.C. Milan* postao klub ljevičarske radničke klase, dok su *Inter (F.C. Internazionale Milano)* podržavali imućniji predstavnici srednje klase, pa su njegovi navijači većinom bili desno orijentirani.²⁷⁸ Ideološki identitet oba su kluba, odnosno njihovi navijači, zadržala do danas. Slična se podjela ljubitelja nogometa prema socijalnom statusu dogodila i u glavnom gradu Italije, Rimu, gdje su *S.S. Lazio* bodrili građani većinom iz bogatijeg, sjevernog dijela grada, dok su navijači *Rome* uglavnom dolazili iz siromašnijeg, radničkog staleža. To je za posljedicu imalo

²⁷⁶ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 117.; Žukina, Predrag, *Kad marširaju komunisti i fašisti*, mrežni portal *Jutarnjeg lista*, članak objavljen dana 18.4.2010., pregledan dana 27.8.2016., URL: <http://www.jutarnji.hr/sport/nogomet/kad-marsiraju-komunisti-i-fasisti/2261261/>.

²⁷⁷ Podatak preuzet dana 27.8.2016. s mrežne stranice *Forum.hr*, objava od dana 3.12.2008. na temu *Desničarski i ljevičarski navijači i klubovi*, str. 1., URL: <http://www.forum.hr/showthread.php?t=400527>.

²⁷⁸ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 114.

to što je *Lazio* postao prezentan uzorak desničarskog kluba, a njegovi navijači nosioci fašističkog imidža, po čemu su poznati cijeloj Europi, dok su se navijači *A.S. Rome*, navijačka skupina *Ultras Roma*, gradskim rivalima suprotstavili i ideološki, prihvaćajući ljevičarsku ideologiju²⁷⁹ (ovdje se nećemo zamarati navodnom pojavom novog ideološkog trenda među *Rominim* navijačima).

Sličan primjer dolazi nam iz Marseillesa. Isprva jedinstvena navijačka skupina *Olympique de Marseille*, poznata kao *CU84*, raspala se potkraj 1980-ih na tri frakcije, ponajprije zbog različitih etničkih pripadnosti njezinih članova. Novonastali *Ultrasi* i *Fanaticsi* većinom su bili bijelci, premda mnogi, uključujući vođe, nefrancuskog porijekla, dok je treća frakcija, *South Winners*, bila višerasna skupina. Osim po etničkoj pripadnosti, ove su se frakcije diferencirale i po političkoj ideologiji, koja je opet djelomično bila uvjetovana socijalnim i društvenim statusom pripadnika navijačke skupine. Naime, *Ultrasi* i *Fanaticsi* potjecali su iz boljestojećih obitelji, dok je većina *Winnersa* živjela u sjevernim četvrtima Marseillesa ili u dijelu grada Panier, koji su pojedinih godina (na primjer, 1998. godine) imali stopu nezaposlenosti veću od 40%. Očekivano, *Ultrasi* su se počeli isticati svojim desničarskim stavovima, dok su *Winnersi*, na južnoj tribini, uzvratili mahanjem anarhističkim zastavama i slikama Che Guevare.²⁸⁰ I danas je na logu *South Winnersa* crvena zvijezda petokraka, a na mrežnoj *kartici* njihove službene mrežne stranice malena ikona Che Guevare.²⁸¹

Glavni grad Španjolske, Madrid, posljednji se godina profilirao kao prijestolnica europskog, ali i svjetskog nogometa, jer su se u dva finala, od posljednja tri, najjačeg klupskog nogometnog natjecanja na svijetu, Ligi prvaka, susreli madridski gradski rivali: *Real Madrid* i *Atlético Madrid*.²⁸² Domaći navijači oba ova kluba većinski su desno ideološki orijentirani, pa čak u svojim redovima imaju i poveći broj deklariranih fašista.²⁸³ No, Madrid je dom i navijačke skupine *Bukaneros*, navijača nogometnog kluba *Rayo Vallecano*, poznate po svom ljevičarskom usmjerenju. Njihovo ideološko usmjerenje najviše duguje dijelu grada iz kojeg je ovaj nogometni klub i njegovi navijači, odnosno društvenom i socijalnom statusu

²⁷⁹ Žukina, navedeni članak.

²⁸⁰ Bodin, Robène, Héas, str. 63.-64.

²⁸¹ Službena mrežna stranica navijačke skupine *South Winners*, pregledana dana 27.8.2016., URL: <http://www.sw87.com/>.

²⁸² Podatak dostupan na službenoj mrežnoj stranici UEFA-ine Lige prvaka (*UEFA Champions League*), pregledan dana 28.8.2016., URL: <http://www.uefa.com/uefachampionsleague/season=2014/index.html>; <http://www.uefa.com/uefachampionsleague/season=2016/index.html>.

²⁸³ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 131.

njegovih građana. Naime, Vallecas je dio Madrida, u kojem živi gotovo milijun ljudi, naseljen uglavnom radničkom klasom, koja je najvećim dijelom, očekivano, lijevo orijentirana.²⁸⁴

8. 2. Ideološki identitet navijačkih skupina kao rezultat specifične društvene okoline

Čini mi se da bi najlogičnije bilo da je navijačka skupina odraz društvene okoline, odnosno ogledalo mjesne zajednice kojoj pripada, pa tako i u ideološkom pitanju. Problem je što je poprilično mali broj slučajeva krajeva u kojem stanovništvo može postići ideološki konsenzus. Ipak, tamo gdje se on postigne, prihvate ga i navijačke skupine.

U hrvatskom političkom diskursu zapadnu se Hercegovinu smatra *bastionom* desnice. Da to nije neutemeljeni stereotip, potvrdili su hrvatski predsjednički izbori 2014. godine, na kojima Kolinda Grabar-Kitarović, kandidatkinja desnice, ni na jednom biračkom mjestu u Hercegovini nije dobila ispod nevjerojatnih 98% glasova.²⁸⁵ Imidž svoga kraja zadržale su i dvije najveće hrvatske navijačke skupine: *Ultras Mostar* i širokobriješki *Škripari*, koji bez ustručavanja demonstriraju svoj hrvatski nacionalizam. Svoje priklanjanje ekstremnoj desnici navijači nogometnog kluba *Široki Brijeg* pokazali su uzimanjem imena *Škripari*, prema nazivu za pripadnike poraženih vojnih postrojbi Nezavisne Države Hrvatske, koji su 1945. godine odbili priznati novu komunističku vlast te joj još nekoliko godina nastavili pružati gerilski otpor.²⁸⁶

Brigate Autonome Livornesi navijačka je skupina iz Livorna, koja bodri nogometni klub *Livorno Calcio*. Skupina se otvoreno deklarira kao ekstremno ljevičarska, a njihov se vođa, u intervjuu danom Mladenu Barbariću, deklarirao kao komunist.²⁸⁷ Ekstremno ljevičarski ideološki identitet potvrđuju zastave Sovjetskog Saveza i transparenti na ćirilici, koji su česti dekor njihove tribine. Zvuči potpuno nevjerojatno za naše prilike, no za grad

²⁸⁴ Isto.

²⁸⁵ Podatak preuzet dana 27.8.2016. sa službene mrežne stranice Državnog izbornog povjerenstva Republike Hrvatske, objava pod nazivom *Potpuni rezultati izbora za predsjednika Republike Hrvatske*, objavljena dana 18.1.2015., URL: <http://www.izbori.hr/106pre/rezult/2/rezultati.html>.

²⁸⁶ Podatak preuzet dana 27.8.2016. sa službene mrežne stranice navijačke skupine *Škripari*, objava pod nazivom *Povijest*, URL: <http://www.skripari.org/>.

²⁸⁷ Barbarić, navedeni članak.

poput Livorna, gdje je 1921. godine utemeljena Komunistička partija Italije, to nije ništa neobično.²⁸⁸

Specifična društvena okolina uvjetovala je da navijači *Livorno Calcio* prihvate ljevičarsku ideologiju kao neizostavni element svojega identiteta. No, postoji grad u Italiji za koji se još jače veže *stigma* komunizma. Dakako, mislim na Bolognu, grad kojeg se opisuje sintagmom: „*la dotta, la grassa, la rossa*“²⁸⁹. *La dotta* zbog najstarijeg sveučilišta u Europi,²⁹⁰ *la grassa* zbog svoje kulinarske tradicije, a *la rossa* zbog crvenkaste boje kuća u starom dijelu grada, ali i zbog tradicionalno ljevičarske ideološke orijentacije njezinih građana.²⁹¹ I ovdje su nogometni navijači, *Ultras Bologna*, pristalice nogometnog kluba *Bologna FC 1909*, prihvatili tradicionalni ideološki identitet svoje gradske zajednice te se svrstali među navijačke skupine lijeve političke orijentacije.²⁹² Ovdje se svake godine održava i navijački festival *Mondiali antirasisti* na kojem se okupi i do stotinjak navijačkih skupina lijevih ideoloških svjetonazora iz cijele Europe.²⁹³

I kad ste možda pomislili da je stvar vrlo jednostavna: da u ideološki raznolikim sredinama koegzistiraju navijačke skupine različitih ideoloških identiteta, a u ideološki, koliko-toliko, homogenim sredinama navijačke skupine odražavaju ideološke vrijednosti svoje mjesne zajednice, ponovno će nam sve zakomplicirati situacija baš u našem gradu. Grad Rijeka, koja bi prema političkim i ideološkim karakteristikama, te prema onome kakvu sliku o njoj imaju sunarodnjaci iz ostalih krajeva zemlje, bila pandan talijanskoj Bologni, koja ima, baš kao i Bologna, epitet *crvena*, premda u njoj ne dominiraju zgrade crvenkaste boje, i u kojoj je ljevica na vlasti već više od sedamdeset godina, ima dvije brojnije navijačke skupine, i to obje (zvuči gotovo nestvarno) dominantno desničarske. Dakako, daleko je to od talijanskog ekstremizma (što će reći, otvorenog proklamiranja fašizma i komunizma na

²⁸⁸ Isto.

²⁸⁹ Podatak preuzet dana 27.8.2016. sa službene mrežne stranice društva *Società Dante Alighieri Bologna*, članak pod naslovom *Bologna: la dotta, la grassa, la rossa*, URL: <http://www.dantealighieribologna.it/bologna-la-dotta-la-grassa-la-rossa/>.

²⁹⁰ *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, svezak 1., natuknica: *Bologna*, str. 599.

²⁹¹ Podaci preuzeti dana 27.8.2016. s mrežne stranice *Bologna.bo*, članak pod naslovom *Una vacanza alla scoperta di Bologna la dotta, la rossa e la grassa*, objavljen dana 5.2.2013., URL: <http://www.bologna.bo/una-vacanza-alla-scoperta-di-bologna-la-dotta-la-rossa-e-la-grassa/>.

²⁹² Podatak preuzet dana 27.8.2016. sa službene mrežne stranice hrvatskih navijača milanskoga *Intera*, *Inter Club Fedeli Croazia*, članak pod naslovom *Nogomet bez politike ne može...*, objavljen dana 23.3.2011., URL: <http://interclubfedeli.com/nogomet-bez-politike-ne-moze/>.

²⁹³ Vurušić, Vlado; Čukina, Predrag, *White Angels: Borba protiv fašizma i nasilja naš je način navijanja!*, mrežni portal *Slobodne Dalmacije*, članak objavljen dana 11.4.2010., pregledan dana 27.8.2016., URL: <http://www.slobodnadalmacija.hr/sport/domaci-nogomet/clanak/id/95228/white-angels-borba-protiv-fasizma-i-nasilja-nas-je-nacin-navijanja>.

tribinama nogometnih stadiona), no njezini pripadnici ne bježe od svojeg desničarskog *svjetonazora* (govorio sam već da su sugovornici u intervjuima, koje sam vodio s pripadnicima navijačkih skupina, inzistirali na pojmu *desni svjetonazor*, umjesto pojma *političke desnice*, no u suštini se radi o istome). Međutim, jasno je (premda nije dokazano, jer nikakvo znanstveno istraživanje, barem koliko je meni poznato, takve vrste nije rađeno) da je postotak ljevičara daleko veći među pripadnicima navijačke skupine *Armada*, negoli među pripadnicima, recimo, *Bad Blue Boysa*. Osobno sam upoznao neke pripadnike *Armade* ekstremno lijeve političke orijentacije, no oni nemaju, ako je za vjerovati pripadniku *Armade* kojeg sam intervjuirao, gotovo nikakve šanse postati vođama ove navijačke skupine, jer se, kako mi je objasnio moj sugovornik, „vođa ne bira po političkoj opciji, već po nekakvom renomeu, utjecaju, zaslugama; ako je on takav čovjek, ne mora nužno biti desničar, ali da bi istaknuti ljevičar prošao...teško“²⁹⁴.

Čak su i pulskih *Demoni*, navijačka skupina koja bodri nogometni klub *Istra 1961*, imali svoj *izlet* u hrvatsko ekstremno *desničarstvo*, kada su skandirali „*Za dom, spremni*“ na prvenstvenoj utakmici protiv *Dinama*.²⁹⁵ Ne trebamo niti spominjati da je to izazvalo oštru reakciju uprave NK *Istre 1961* te istarske javnosti, upravo iz razloga što ekstremno desna ideologija nije prihvaćena u njihovoj društvenoj zajednici, ili kako je to u svome priopćenju eksplicitno poručila uprava NK *Istre 1961*, „*u antifašističkoj Istri*“²⁹⁶.

²⁹⁴ Intervju vođen dana 24.7.2016. s pripadnikom navijačke skupine *Armada*.

²⁹⁵ Snimka skandiranja dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Za dom spremni u Istri* by *REGIONAL EXPRESS*, objavljen dana 6.2.2014., pregledan dana 27.8.2016., URL: https://www.youtube.com/watch?v=1RJZh_rg4hY.

²⁹⁶ *Pula protiv ustašluka: U Istri izvanredni sastanak uprave zbog skandiranja dijela Demona „Za dom spremni“!*, članak objavljen dana 6.2.2014. na mrežnom portalu *Index.hr*, pregledan dana 27.8.2016., URL: <http://www.index.hr/sport/clanak/pula-protiv-ustasluka-u-istri-izvanredni-sastanak-uprave-zbog-skandiranja-dijela-demoni-za-dom-spremni/726164.aspx>.

8. 3. Ideološki identitet navijačkih skupina kao rezultat specifičnih društveno-političkih okolnosti

Pitao sam pripadnika *Armade*, kojega sam intervjuirao, kako je moguće da je *Armada* dominantno desničarska skupina, dok je istovremeno, slobodno bismo mogli reći, jedan od simbola grada Rijeke, *bastiona* hrvatske ljevice. Ovo je bilo njegovo objašnjenje: „*Pa kompleksno je kao što i sam pretpostavljaš i vidiš... Do 1991. se na 'zapadu'*²⁹⁷ *pjevala 'Bandiera rossa', a od tada je to dosta nepoželjno. Kažem, sve je krenulo od '91. i te borbe za samostalnost, 'di' su članovi 'Armade', ali i ostalih skupina, imali veliki odaziv u dobrovoljcima. Tada je HDZ bio praktički jedina opcija i jedina vodilja. Kada su se ti dečki vratili s bojišta, jednostavno su ove mlade učili u tom smjeru. Mlađi su upijali k'o spužve, i kada je došlo do širenja baze 'Armade', već je ta neka desna struja bila dovoljno rasprostranjena. Isto tako, ako gledamo kroz prizmu zbivanja na 'Maksimiru' devedesete, na utakmici protiv 'Zvezde', pripadnici riječke 'Armade' bili su prvi koji su 'uleteli' i napali 'Delije' i uzeli transparent. Tad je bujao taj nacionalizam i bio je sveprisutan, a navijačke su skupine mase koje prve nekako uzmu stvari u svoje ruke. I tako je nekako ostao taj desni naboj unatoč gradu koji je crven*“²⁹⁸.

Dakle, kada je nastajala, navijačka skupina *Armada* nije imala desničarski ideološki identitet, već je on usvojen kasnije kao rezultat specifičnih društveno-političkih okolnosti. Te su društveno-političke okolnosti, osobito rat u kojem su mnogi pripadnici skupine aktivno sudjelovali, ostavile duboke traume, koje su se prenosile na nove generacije pripadnika navijačke skupine te se tako ideologija, koja je bila aktualna u jednom specifičnom povijesnom trenutku, trajno zadržala kao dio identiteta navijačke skupine.

Navijači *Hajduka* kolektivno su histerično zaplakali kada je, 4. svibnja 1980. godine, za vrijeme nogometne utakmice *Hajduk - Crvena zvezda* na *Poljudu*, stigla vijest o smrti jugoslavenskog predsjednika Josipa Broza Tita. Deset godina nakon toga promijenile su se društveno-političke prilike u zemlji, a zajedno s njima, počeo se mijenjati ideološki identitet navijača *Hajduka*. S tribina poljudskog stadiona orile su se pjesme i parole (primjerice, „*Crvena govna*“²⁹⁹, „*O Hrvatska, o Hrvatska, nezavisna država*“³⁰⁰, „*Boj se bije, ustaški se*

²⁹⁷ Misli se na zapadnu tribinu *Stadiona Kantrida*, odakle je utakmice pratila navijačka skupina *Armada* do preseljenja na novi stadion na Rujevici.

²⁹⁸ Intervju vođen dana 24.7.2016. s pripadnikom navijačke skupine *Armada*.

²⁹⁹ Skandiranje upućena članovima SKH te kasnije reformiranog SKH-SDP-a (izvor: Lalić, *Torcida : pogled iznutra*, str. 207.).

barjak vije za slobodu i za dom, hrvatski dom³⁰¹, „Sieg Heil“³⁰²) za koje je prije samo desetak godina bilo nezamislivo da bi se ikada mogle pojaviti na ovome stadionu. U anketi provedenoj u ožujku 1991., među 108 pripadnika jezgre navijačke skupine *Torcida*, više od polovice *Torcidaša* odgovorilo je da bi, da se sutra održavaju izbori, glasalo za HDZ, za HSP njih 6,5%, dok bi se za SDP odlučio samo jedan pripadnik skupine (ostali bi svoje povjerenje dali nekoj od ostalih manjih stranaka, poput HNS-a, HSL-a, *Dalmatinske akcije* i sl.). Isto istraživanje provedeno u razdoblju od prosinca 1990. do svibnja 1991., među pripadnicima *Bad Blue Boysa*, pokazalo je da je zagrebačka navijačka skupina ekstremnije desno orijentirana od splitske: čak 17,8% *BBB-a* glasalo bi za HSP (stranka krajnje desnice) ili za *Hrvatski oslobodilački pokret*, kojeg je 1956. godine u Argentini osnovao sam Ante Pavelić,³⁰³ a njih 63,9% podršku bi dalo HDZ-u.³⁰⁴ Premda se odnosi obiju navijačkih skupina prema ovim strankama mijenjao, njihov ideološki identitet do danas je ostao nepromijenjen.

Koliko uistinu specifične društveno-političke okolnosti utječu na identifikaciju navijačke skupine s određenom ideologijom pokazat će nam usporedba hrvatskih i irskih nogometnih navijača. Stereotipno se govori da su Hrvati i Irci dva slična, prijateljska naroda, što dokazuju navijači ovih dviju nogometnih reprezentacija svaki puta kada se susretnu na nekom velikom nogometnom natjecanju (primjerice, zajedničko druženje i pjesma zabilježeni su na posljednjem nogometnom prvenstvu, *Euru 2016*,³⁰⁵ kao i na *Euru 2012*, kada su zajedno pjevali, među ostalim, „*Stand up if you hate England*“³⁰⁶). Ono što povezuje ova dva naroda je, prije svega, dominantna pripadnost rimokatoličkoj vjeroispovijesti te teška povijesna borba za samoodređenje. Razlika je u tome što je Hrvate u borbi za samostalno, uvjetno može reći, predvodila politička desnica, dok je predvodnik irske nacionalne borbe bila ljevičarska republikanska stranka *Sinn Féin* i *IRA (Irish Republican Army)*.³⁰⁷ Ove društveno-političke

³⁰⁰ Nisam siguran kako bi se točno trebalo transkribirati ovo skandiranje: radi li se o zahtjevu za nezavisnošću hrvatske države ili veličanju Pavelićeve Nezavisne Države Hrvatske, koja je egzistirala u razdoblju od 1941. do 1945. godine.

³⁰¹ Lalić, *Torcida : pogled iznutra*, str. 166.

³⁰² Doduše, ovo je skandiranje zabilježeno u Mostaru za vrijeme utakmice *Velež - Hajduk*, ali također od strane *Hajdukovih* navijača (izvor: Lalić, *Torcida : pogled iznutra*, str. 165.-166.).

³⁰³ Krolo, Tomislav, *Hrvatski politički emigrant : 1941. - 1991.*, Zagreb: vlastita naklada, 2009.

³⁰⁴ Lalić, *Torcida : pogled iznutra*, str. 206.

³⁰⁵ Besedić, Alen, *Uzor svima na EP-u: Hrvatski i irski navijači zajedno navijaju*, članak objavljen dana 12.6.2016. na mrežnom portalu *24sata.hr*, pregledan dana 28.8.2016.,

URL: <http://www.24sata.hr/sport/uzor-svima-na-ep-u-hrvatski-i-irski-navijaci-zajedno-navijaju-478428>.

³⁰⁶ Snimka događaja dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom „*Stand up if you hate england“ sung by Croatian and Ireland fans*, objavljen dana 16.6.2012., pregledan dana 28.8.2016.,

URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gH-7JKng8so>.

³⁰⁷ Dukovski, Darko, *Ozračljena povijest : uvod u suvremenu povijest Europe i Europljana*, Zagreb: Leykam international; Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2012., str. 539.

okolnosti zasigurno su bitno utjecale na navijačke skupine, a možda su i presudan faktor zbog čega su gotovo sve hrvatske navijačke skupine ideološki desno orijentirane (izuzetak su navijači NK Zagreba, *White Angels*)³⁰⁸, a irske lijevo (u čemu se po ekstremizmu osobito ističu navijačke skupine *Red Partisans*,³⁰⁹ navijači nogometnog kluba *Derry City*, i *Green Brigade*,³¹⁰ navijači *Celtica*, koji igra u škotskoj ligi, no koji je, kao što znamo, klub irskih imigranata³¹¹).

Talijani su možda politički najaktivniji narod u Europi. Nakon Drugog svjetskog rata politika je obuhvaćala sve aspekte talijanskoga društva, uključujući i sport. Stoga nije neobično da u talijanskom *Ultra pokretu* politika zauzima centralno mjesto još od njegovih početaka kasnih 1960-ih.³¹² Kod nas se ideologija na tribinama uglavnom svodi na isticanje nacionalnog identiteta te na povremene verbalne delikte koje bismo mogli nazvati šovinističkima, no ideološki identitet talijanskih navijačkih skupina nešto je sasvim drugo, bez pretjerivanja mogli bismo reći da se radi o političkom aktivizmu. Naime, pripadnici navijačkih skupina članovi su političkih stranaka i organizacija (primjerice, desničarski ekstremisti među navijačima *Lazija* i *Intera* bili su članovi, danas raspuštenog, *Talijanskog socijalnog pokreta*,³¹³ dok se navijačke skupine poput *Brigata Manicomio*, *Curva Nord*, *Gruppo Autonomo Viareggio*, *Quartograd Supporters*, *Virtus Fans* i *Brigata Giallorossa* aktivno djeluju u sklopu međunarodne komunističke organizacije *Antifa*³¹⁴), na tribinama nisu rijetkost uniforme političkih aktivista, a Ministarstvo unutarnjih poslova Italije bilo je primorano, u veljači 2000. godine, zabraniti unošenje bilo kakvih političkih zastava i transparenta na stadione, nakon što su *Lazijevi Irriducibili* izložili transparent koji je slavio srpskog ratnog zločinca Željka Ražnatovića Arkana.³¹⁵ Uistinu, talijanski su nogometni navijači *bez premca* politički najaktivniji europski navijači, a talijanska navijačka scena ideološki najraznolikija. I dok se mnoge europske navijačke skupine drže stava *bez politike na tribini*, a dok se naši navijači od politike ograđuju, talijanskim je navijačkim skupinama

³⁰⁸ Podatak dostupan na mrežnoj stranici *Rebel Ultras*, članak po naslovom *White Angels Zagreb*, pregledan dana 28.8.2016., URL: <http://rebelultras.com/latest-news/europe/white-angels-zagreb/>.

³⁰⁹ Podatak dostupan na mrežnoj stranici *Rebel Ultras*, članak po naslovom *Red Partizans*, pregledan dana 28.8.2016., URL: <http://rebelultras.com/latest-news/europe/red-partizans/>.

³¹⁰ Podatak dostupan na mrežnoj stranici *Rebel Ultras*, članak po naslovom *Green Brigade*, pregledan dana 28.8.2016., URL: <http://rebelultras.com/latest-news/europe/green-brigade/>.

³¹¹ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 61.

³¹² Isto, str. 114.

³¹³ Isto, str. 115.

³¹⁴ Podatak preuzet dana 28.8.2016. s mrežne stranice *Rebel Ultras*, URL: <http://rebelultras.com/latest-news/europe/>.

³¹⁵ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 115.

ideologija možda i najvažniji segment njihova identiteta, a što je direktna posljedica specifičnih društveno-političkih odnosa u talijanskom društvu.

Kraljevina Španjolska, pak, ima svoje specifične društveno-političke prilike, sasvim drukčije od onih talijanskih, a uvjetovane šarolikom etničkom slikom zemlje. No, kao i u Italiji, i u Španjolskoj su društvene-političke okolnosti presudno utjecale na ideološki identitet pojedinih navijačkih skupina. Stvar je zapravo u Španjolskoj vrlo jednostavna. Naime, 1990-ih su se među navijačkim skupinama počele kristalizirati ideološke podjele, stvarajući dva suprotstavljena bloka: navijačke skupine koje su zagovarale fašističku ideologiju (poznatu, također, kao španjolski nacionalizam) i one lijevo orijentirane (među kojima su bili komunisti i oni koji su podržavali separatističke pokrete, uključujući Baske, Galjegose i Katalonce).³¹⁶ U ovoj prvoj skupini, među desničarskim navijačkim skupinama, osobito se ističu: *Brigadas Blanquiazules (Espanyol)*, *Ultras Sur (Real Madrid)*, *Frente Atlético (Atlético Madrid)* i *Supporters Sur (Real Betis)*, koji su već sredinom 1980-ih gradile svoj identitet kao zagovarači i branitelji jedinstvenog španjolskog nacionalizma. Njihova se temeljna ideja zapravo poklapala s Francovom vizijom Španjolske, a krajnji je cilj bila država ujedinjena (po potrebi i silom) desničarskom politikom i kastiljskim španjolskim jezikom. Zbog toga su otvoreno prosvjedovali i iskazivali netrpeljivost prema svima koji su isticali svoj regionalni identitet, pogotovo ako se radilo o katalonskom, baskijskom ili galicijskom nacionalizmu.³¹⁷ Drugi blok činile su, kao što smo rekli, ideološki lijevo orijentirane navijačke skupine, kao što su: *Bukaneros (Rayo Vallecano)*, baskijski *Herri Norte (Athletic Bilbao)*, katalonski *Boixos Nois (Barcelona)*, galicijski *Riazor Blues (Deportivo de La Coruña)*, *Biris Norte (Sevilla F.C.)* i galicijski *Celtarras (Celta de Vigo)*.³¹⁸ Krajem 1990-ih pojavila se nova generacija mlađih *ultrasa* koja je odlučila iz svoje navijačke kulture istrijebiti politiku, rasizam i nasilje, te svu svoju energiju usmjeriti na odanost klubu i na organizaciji navijačkih spektakla. Navijačke skupine koje njeguju ovaj apolitični i nenasilni stil su: *Orgullo Vikingo (Real Madrid)*, *Gol Gran (Valencia)*, *Colectivo 1932 (Real Zaragoza)*, *Peña Juvenil (Espanyol)* i *Juventudes Verdiblancas (Real Racing Club de Santander)*.³¹⁹

³¹⁶ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 135.

³¹⁷ Isto, str. 134.-137.

³¹⁸ Isto, str. 131.-139.

³¹⁹ Isto, str. 138.-139.

8. 4. Ideološki identitet navijačkih skupina kao rezultat povijesnih kompleksa i trauma

Već sam pisao o važnosti tradicije i povijesti u navijačkoj supkulturi. Dobiva se dojam da politika, koja je uzrokovala međunacionalne mržnje i ratove, jako brzo zaboravlja povijest, no velike traume, kao što su ratovi, ostaju u kolektivnom pamćenju naroda. Navijačke skupine vrlo često na sebe preuzimaju dužnost da podsjećaju svoje sunarodnjake na njihovu prošlost, kako ne bi bila zaboravljena. Primjeri njegovanja prošlosti od strane hrvatskih navijačkih skupina su, među ostalim, transparenti i koreografije na obljetnicu pada Vukovara te vojno-redarstvenih akcija *Bljesak* i *Oluja*. Također, izrada grafita na glagoljici još je jedan primjer nastojanja za očuvanjem nacionalne kulture i prošlosti.³²⁰ *Zaljubljenost* navijačkih skupina u nacionalnu povijest zaista može biti jedan od stimulativnih faktora za jačanje i širenje nacionalizma u njihovim redovima. Ponekad se uistinu čini da navijačke skupine nastavljaju voditi davno minule ratove te nastoje među sobom riješiti *neriješena račune* iz prošlosti svojih naroda. Hoću reći, povijesni kompleksi i traume, očuvani u kolektivnom sjećanju naroda, postaju povod za mržnju i nasilje među navijačkim skupinama, a katkada i dodatni faktor kod odabira određene političke ideologije kao dio identiteta navijačke skupine. Zapravo, nisam siguran jesu li nacionalne povijesti i nacionalni mitovi uzrok ili posljedica ideoloških identiteta navijačkih skupina. Primjerice, utakmica našeg predstavnika protiv engleskom *Fulhama* predstavljena je kao „*osveta za Bleiburg*“.³²¹ Je li kolektivno sjećanje na bleiburšku tragediju potaknulo navijače da se identificiraju s bleiburškim stradalnicima te da zbog toga u Englezima vide neprijatelje, ili je, pak, desničarski ideološki identitet dijela navijača uzrokom što se povijest *umiješala* u sasvim obični sportski događaj? Bit će da je istina negdje između, da je povijest i djelomični uzrok, ali i posljedica ideološkoga identiteta navijačkih skupina. Slijedi nekoliko primjera povijesnih bitaka koje su se nastavile na tribinama te im se kraj ne nadzire.

Najveći su rivali njemačkih navijača Nizozemci. Međusobni animozitet ovih dviju navijačkih grupa uzrok je povećeg broja nereda na sportskim događajima. Brimson tvrdi da taj animozitet vuče korijene još iz Drugog svjetskog rata, kada je njemačka vojska osvojila Nizozemsku u roku od samo nekoliko dana (i kada je iz zemlje pobjegla nizozemska kraljica

³²⁰ Primjer takvog grafita je grafit *Red Fuckersa* u Kvaternikovoj ulici u Rijeci.

³²¹ Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 125.

Wilhelmina)³²². Zbog toga su nizozemski navijači, nastavlja Brimson, revoltirani, a ujedno osjećaju i krivnju što je veliki broj Nizozemaca surađivao s nacistima.³²³ Navijački časopis *Navijačka tribina* pisao je o velikim neredima u Rotterdamu na dan susreta nizozemske i njemačke reprezentacije 1996. godine. U članku, čiji podnaslov glasi „*Ne jenjava mržnja između Nijemaca i Nizozemaca*“, citiraju se neka od skandiranje njemačkih navijača, poput „*Sieg Heil*“ i „*Mi smo vas pobili*“, te se opisuju stravični neredi u kojima su razbijeni izlozi i demolirani kafići, 71 osoba je uhićena, deseci su ranjeni, a po jedan navijač sa svake strane, dok je autor pisao članak, još uvijek se borio za život u roterdamskoj bolnici.³²⁴

Animositet rumunjskih i mađarskih navijača uzrokovan je nečim povijesno još daljim - *Trianonskim ugovorom* iz 1920. godine, kojim je Mađarska izgubila veliki dio teritorija u korist Rumunjske.³²⁵ Stoga, svaki susret mađarskih i rumunjskih reprezentacija, osobito nogometnih, obilježen je visokim tenzijama na tribinama, što nerijetko eskalira u masovne neredne. Tako je bilo i uoči, za vrijeme i nakon kvalifikacijske utakmice Rumunjska - Mađarska za Europsko prvenstvo 2016. godine u Bukureštu, kada je privedeno više od 30 navijača, dok je najmanje 46 osoba ozlijeđeno.³²⁶

Krvavi *Grčki rat za neovisnost* (1821. - 1829),³²⁷ *Grčko-turski rat* (1919. - 1922.) te velika razmjena stanovništva nakon njega (što je bila jedna od odredbi Mirovnog ugovora *Antante* i Turske potpisanoga 24. srpnja 1923. godine, zbog koje je iz Turske moralo izbjeći 1,4 milijuna Grka, a i veliki je broj Turaka moralo napustiti Grčku)³²⁸ velike su povijesne traume u kolektivnom sjećanju grčkog i turskoga naroda. Posljedica ovih povijesnih događaja je mržnja između grčkih i turskih navijača, koji se ne ustručavaju ući u međusobni okršaj ako

³²² Dukovski, *Ozrcaljena povijest*, str. 343.

³²³ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 111.

³²⁴ Nikolić, Neno, „*Mi smo vas pobili*“ - *Ne jenjava mržnja između Nijemaca i Nizozemaca*, *Navijačka tribina*, br. 4/5, godina 1 (1996), str. 42.-43.

³²⁵ Dukovski, *Ozrcaljena povijest*, str. 223.

³²⁶ Medo, Ivica, *VIDEO Pogledajte epilog kaosa u Bukureštu koji je zasjenio neredu u Sofiji*, članak objavljen dana 12.10.2014. na mrežnom portalu *Nove TV, Gol.hr*, pregledan dana 29.8.2016.,

URL: <http://gol.dnevnik.hr/clanak/nogomet/kaos-u-bukurestu-zasjenio-nerede-u-sofiji-pogledajte-opcu-makljazu---356110.html>.

³²⁷ Dukovski, Darko, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća (I. dio : 1800. do 1914.)*, Zagreb: Alineja, 2005., str. 73.

³²⁸ Dukovski, *Ozrcaljena povijest*, str. 238.

im se pruži prilika, kao što je to bilo u Istanbulu 26. kolovoza 2010. godine³²⁹ prije i poslije utakmice *Fenerbahçe* i solunskog *PAOK-a*.³³⁰

Dana 12. lipnja 2012. godine, na Europskom nogometnom prvenstvu, snage su odmjerili Poljaci i Rusi. Susret na nogometnom travnjaku nije bio ni približno zanimljiv koliko susret ruskih i poljskih huligana na varšavskim ulicama. Stotine, a možda i tisuće policajaca bilo je zaduženo da osigura mir, no nisu u tome uspjeli. Poljski navijači probili su policijski kordon i napali ruske kolege. Razlog ovim masovnim neredima da se iščitati iz transparenta koje su držali poljski navijači. Bilo je tu svačega: od slika katoličkih svetaca i križeva do natpisa „*Stop Putin and KGB*“ te prekrivenih Staljinovih slika i simbola Sovjetskoga Saveza.³³¹ Ipak, sve to nosi identičnu poruku: Poljaci u kolektivnom sjećanju nose povijesni kompleks i traumu od sovjetske, pa slobodno to možemo nazvati, okupacije Poljske i gušenja poljskoga identiteta, u razdoblju od kraja Drugog svjetskog rata do pada Istočnoga bloka, zbog čega su poljski navijači svoje frustracije odlučili *ispoljiti* nad ruskima.

Bitka na Kosovu polju 1389. godine najvažniji je povijesni događaj za srpsku nacionalističku ideologiju, ali i izvor mržnje srpskih nacionalista (među koje spadaju brojni pripadnici srpskih navijačkih skupina) prema turskom, ali i albanskom narodu. Ta se mržnja *ispoljava* i dan danas na sportskim događanjima. Kao dokaz tome iznosim dva primjera, jedan za srpsko-turski odnos, a drugi za srpsko-albanski. Primjer prvi: dana 21. studenog 2014. godine u Istanbulu je ubijen navijač *Crvene zvezde*, Marko Ivković, koji je uboden nožem tijekom napada *Galatasarayevih* navijača na navijače *Crvene zvezde*, koji su došli na utakmicu košarkaške Eurolige.³³² Kasnije su se turski navijači još i naslađivali nad smrću mladoga navijača, donijevši u Pariz, na Europsko prvenstvo, transparent na kojem je pisalo:

³²⁹ Podatak preuzet dana 29.8.2016. sa službene mrežne stranice UEFA-ine Europske lige (*UEFA Europa League*), URL:

<http://www.uefa.com/uefaeuropaleague/season=2011/matches/round=2000127/match=2003130/index.html>.

³³⁰ Podatak dostupan na mrežnoj stranici *RTL-a*, članak pod naslovom *Tučnjava grčkih i turskih navijača*, objavljen dana 27.8.2010., preuzet dana 29.8.2016.,

URL: <http://www.vijesti.rtl.hr/sport/21451/tucnjava-grckih-i-turskih-navijaca/>.

³³¹ Snimka događaja dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Poland-Russia EURO 2012 Польша Россия Евро 2012 борется хулиганов Fights hooligans in Warszawa*, objavljen dana 23.6.2012., pregledan dana 29.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7F8o0iKrFnQ>.

³³² Podaci preuzeti dana 29.8.2016. s mrežnog portala *Blic.rs*, članak pod naslovom *NOŽ U SRCE Navijač Zvezde ubijen u Istanbulu. Konzul: Ovo je teroristički čin!*, objavljen dana 22.11.2014., URL: <http://www.blic.rs/vesti/hronika/noz-u-srce-navijac-zvezde-ubijen-u-istanbulu-konzul-ovo-je-teroristicki-cin/kt2m4f5>.

„Where is Marco - Fuck KOB - Fuck Delije“³³³. Primjer drugi: prekinuta kvalifikacijska utakmica za Europsko prvenstvo 2016. između Srbije i Albanije, na kojoj su srpski huligani tukli albanske nogometaše, nakon što je iznad travnjaka letio *dron* koji je nosio zastavu *Velike Albanije*.³³⁴

U prethodnom potpoglavlju pisao sam o traumi koju je rat ostavio na pripadnike navijačke skupine *Armada* te kako je ponajviše rat usmjerio ideološki *Armadu* prema desnici. Mnogo drugačije nije ni s drugih navijačkim skupinama u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Srbiji. Zahvaljujući ratu, većina navijačkih skupina zadržala je ekstremni nacionalizam kao svoj dominantni ideološki identitet, a netrpeljivost među navijačkim skupinama različitih nacionalnosti primjetno je veća negoli prije rata (netrpeljivost je i prije rata djelomično bila uzrokovana povijesnim traumama naroda, primjerice: ustaškim zločinima u Drugom svjetskom ratu kod srpskih navijačkih skupina, a među ostalim, ubojstvom Stjepana Radića kod hrvatskih; potonje nam potvrđuje prijeratna *Torcidina* pjesma: „*O Hajduče, poginut ću za te kao Stjepan Radić za Hrvate*“³³⁵, iz koje se očituje živa uspomena navijača na ubijenog hrvatskog političara). Ta poslijeratna netrpeljivost nimalo ne začuđuje znamo li da je izrazito veliki broj pripadnika navijačkih skupina izgubio život u tom ratu, a još je razumljivija ako je istinito što Brimson navodi: „*Navodno su čak za vrijeme rata vojnici obje zaraćene strane hvatali i ubijali poznate članove protivničkih huliganskih skupina samo zato da bi poravnali stare račune*“³³⁶. *Stari računi* očito se nisu poravnali, pa se i danas pojavljuju, kako to Lalić i Biti navode u svojem znanstvenom članku *Četverokut sporta, nasilja, politike i društva: znanstveni uvid u Europi i u Hrvatskoj*, „*opetovani pokušaji 'sređivanja starih računa*“³³⁷.

Moram priznati da me, kada govorimo o povezanosti povijesti i navijačkog ideološkoga identiteta, pomalo zbunjuju profašističke i pronacističke navijačke skupine u državama koje su bile okosnica *Antihitlerovske koalicije*³³⁸ za vrijeme Drugog svjetskog rata, koje k tome nikako nisu anacionalne, već sasvim suprotno. Govorim o masovnim navijačkim skupinama poput pariškog *KoB-a (Kop of Boulogne)*, navijača *Paris Saint-Germaina*, ili

³³³ Fotografija transparenta dostupna na mrežnom portalu *Alo.rs*, članak pod naslovom *BEZOBRAZLUK U PARIZU Turci pitaju: „Gde je Marko“ ?! (FOTO)*, objavljen dana 12.6.2016., pregledan dana 29.8.2016., URL: <http://www.alo.rs/turci-pitaju-gde-je-marko-foto/55346>.

³³⁴ Snimka događaja dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Najbolji snimak tuce Srbije vs Albanija. Ulazak Bogdanova*, objavljen dana 16.10.2014., pregledan dana 29.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FbeUjnfqrsk>.

³³⁵ Lalić, *Torcida : pogled iznutra*, str. 163.

³³⁶ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 198.

³³⁷ Lalić, Dražen; Biti, Ozren, *Četverokut sporta, nasilja, politike i društva: znanstveni uvid u Europi i u Hrvatskoj, Politička misao*, Vol. XLV, broj 3-4, 2008., str. 255.

³³⁸ Dukovski, *Ozrcaljena povijest*, str. 359.

moskovske *Fratrije*, navijača *Spartak Moskve*, koji na svojim tribinama ističu nacističke simbole,³³⁹ a tu su i desničarski ekstremisti *skinheadsi* koji su 1970-ih *zaposjeli* tribine engleskih stadiona.³⁴⁰ Donekle mi je jasno njihovo prihvaćanje nacističke ideologije, no ne i isticanje zastava pod kojim je ubijeno tisuće i tisuće njihovih sunarodnjaka.

8. 5. Ideološki identitet navijačkih skupina kao rezultat specifičnih osobina *navijačke supkulture*

Uvjerili smo se dosad da navijačka supkultura veliki naglasak stavlja na tradiciju i grupni identitet. Siguran sam da se mnogi neće složiti sa mnom, no ja držim da te vrijednosti navijačke supkulture rezultiraju snažnijim osjećajem regionalne i nacionalne pripadnosti kod pripadnika navijačkih skupina, a samim time i buđenjem te jačanjem nacionalizma. U slučaju Irske te manjih naroda Pirinejskoga poluotoka, zbog specifičnih društveno-političko-povijesnih razloga, nacionalizam među navijačkim skupinama značio je priklanjanje lijevoj ideologiji, dok je kod većine navijačkih skupina drugih naroda u Europi to bio put prema desničarskom ekstremizmu. Kad se k tome nadodaju patrijarhalne vrijednosti koje vladaju u *svijetu nogometa* te *navijački folklor* u kojem prevladava nasilje, verbalni delikti i diferencijacije, vjerujem da nogomet i ono što ga okružuje više pridonosi razvijanju ekstremno desnih negoli ekstremno lijevih ideologija na nogometnim stadionima.

To ipak ne znači da ljevičarske navijačke skupine ne prihvaćaju vrijednosti navijačke supkulture ili, pak, da su u manjoj mjeri sklone nasilju. Štoviše, lijevo orijentiranu navijačku skupinu *Olympique de Marseillea*, *South Winners*, dugo je pratila reputacija najnasilnije navijačke skupine.³⁴¹

³³⁹ Bodin, Robène, Héas, str. 63.; Ryabov, Vladislav, *View From the Stands - Racism in Russian Football*, mrežni portal *Russian Football News*, članak objavljen dana 21.9.2015., pregledan dana 30.8.2016., URL: <http://russianfootballnews.com/view-from-the-stands-racism-in-russian-football/>.

³⁴⁰ Brimson, *Tajne nogometnog huliganizma*, str. 76.

³⁴¹ Bodin, Robène, Héas, str. 64.

8. 6. Ideološki identitet navijačkih skupina isključivo kao rezultat želje za različitošću

Svaka izgradnja identiteta zahtjeva pronalazak različitosti u odnosu na one druge, osobito na one najsličnije. Svaka navijačka skupina teži da bude po nečemu posebna, prepoznatljiva, originalna. Da bi to postigle, navijačke skupine ponekad posegnu za političkim ideologijama, koje dakle nisu rezultat nijednog od gore nabrojanih faktora, već prvenstveno zbog želje za većim razlikovanjem od njihovih rivala, koji su, dakako, u tom slučaju, nekih drugačijih političkih i ideoloških uvjerenja.

Reporteri časopisa *Navijačka tribina* zaputili su se 1996. godine u Bergamo, kako bi napravili reportažu o navijačkoj skupini *Brigate Neroazzurre*, koja prati nogometni klub *Atalantu*. Na tribini su razgovarali s *udarnom skupinom Atalantinih* navijača, a svoje su ekspresije iznijeli u članku pod naslovom *Povratak na mjesto zločina*. U njemu su se osvrnuli, među ostalim, na ideološki identitet ove navijačke skupine: „*Svoju političku pripadnost krajnjoj ljevici dosta nejasno objašnjavaju pa zaključujemo da su crvene petokrake i lik Che Guevare na gotovo svakom rekvizitu ipak stvar potrebe da budu različiti*“³⁴².

Pisao sam već o *South Winnersima*, jednoj od tri frakcije, uz *Fanaticse* i *Ultrase*, navijača *Olympique de Marseille*. Autori knjige *Sport i nasilje u Europi* o njima kažu sljedeće: „*'Ultrasi' su se vrlo brzo organizirali. Njihovi su pojedini pripadnici zauzimali stajališta koja se u biti mogu smatrati desničarskima. Skupina se odijevala u marinski plave 'spitfajerice', a neki od najžešćih članova na nogama su imali Dr Martens čizme s bijelim vezicama - što je bila tipična 'uniforma' skinheada. Zauzvrat, Winnersi su na južnoj tribini mahali anarhističkim zastavama i slikama Che Guevare. Njihovi najtvrdokorniji pripadnici također su nosili 'spitfajerice', ali naopako odjevene, s narančastom stranom prema van, a dio njih obuvao je i Dr Martens čizme s crvenim vezicama po uzoru na 'Crvene skinse' (ekstremno lijeva skupina skinsa). Vođe skupine priznale su da se sve to dogodilo više-manje neplanirano s namjerom provociranja i razlikovanja od 'fašista' suparničke skupine, koji su Winnersima nadjenuli ime 'Rebe'³⁴³. Ljevičarsko usmjerenje Winnersa bilo je više hinjeno nego stvarno*“³⁴⁴.

³⁴² Grujić, Saša; Lamza, Neven, *Povratak na mjesto zločina, Navijačka tribina*, broj 6/7, godina 1 (1996), str. 36.-37.

³⁴³ Što u francuskom uličnom žargonu znači Arapin.

³⁴⁴ Bodin, Robène, Héas, str. 65.

Sa sličnim provokacijama pokušali su i poneki navijači HNK *Rijeke*. Naime, *Tifo magazin* objavio je jednu takvu fotografiju s nogometne utakmice *Rijeka - Slaven Belupo* iz sezone 1997./1998., na kojoj dvojica *Rijekinih* navijača drže transparent s likom Che Guevare i natpisom „*Sve se mijenja, mi smo isti*“, iz kojeg je očito da je namjera ove simbolike napraviti diferencijaciju u odnosu na ostale navijačke skupine. Uz fotografiju objavljen je i popratni komentar: „*Tipična provokacija Armade*“,³⁴⁵ no ipak *Armada* nije prihvatila ovakav ideološki identitet te danas nije moguće naći ovakvu simboliku na *Armadi*noj tribini.

Brimson je u svojoj knjizi *Nogometno nasilje u Europi* objavio pismo njemačkog navijača, koji mu je pokušao objasniti stanje na njemačkoj navijačkoj sceni. Ova mi je njegova rečenica bila osobito zanimljiva: „*Čudno je što nas, iako su većina njih desničari, često pokušavaju isprovocirati pjesmama i zastavama iz starih dana, dok su još pripadali komunističkom DDR-u*“³⁴⁶. Dakle, i navijači iz nekadašnje Njemačke Demokratske Republike koriste parole i simbole suprotno svojim ideološkim uvjerenjima, kako bi isprovocirali suparničke navijače, a pritom se, također, od njih jasno diferencirali.

9. Posljedice ideoloških identiteta navijačkih skupina

Kao što imaju svoje uzroke, određeni ideološki identiteti navijačkih skupina imaju i svoje posljedice u ponašanju pripadnika tih skupina.

Jedna od takvih posljedica, prije svega desničarske ideologije na tribinama, jest pojava ekstremnog nacionalizma i šovinizma. O tome sam mnogo pisao u potpoglavljima o nacionalnom i religijskom identitetu navijačkih skupina, pa nema potrebe da se ponavljam. No, postoje tu i mnoge druge posljedice djelovanja ideologije na navijačke skupine, koje ću ukratko opisati u nastavku ovoga poglavlja.

³⁴⁵ Gajzler, Denis, „*Armada*“ 97/98 - *Zagrijavanje, Tifo magazin*, broj 19, godina 3, lipanj 1997., str. 13.

³⁴⁶ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 112.

9. 1. Rasizam

Veliki problem današnjeg nogometa je rasizam. Svjesna toga, krovna europska nogometna organizacija UEFA pokrenula je veliku kampanju *No to Racism*.³⁴⁷

Rasizam se na nogometnim stadionima pojavio 1970-ih, kada su za engleske klubove počeli igrati tamnopusi igrači. Nisu svi navijači to dobro prihvatili, što je odlučila iskoristiti ekstremno desničarska stranka *Nacionalna fronta* za podizanje tenzija te novačenje novih članova.³⁴⁸

Premda tamnopusi igrači nisu više rijetkost na europskim nogometnim terenima, rasistički ispadi ne jenjavaju. Najčešće se radi o navijačkom imitiranju glasanja majmuna upućenom tamnopusu igraču protivničke momčadi ili bacanju banane s tribine prema njemu. Potonje je, među ostalima, doživio Dani Alves, igrač *Barcelone*, od *Villarrealovih* navijača, no ostao je smiren, bananu je podigao s tla, ogulio je i pojeo, s čime je poslao snažnu poruku provokatorima.³⁴⁹

Iako bismo rasizam prije povezali s ekstremnom desnicom, on nije stran niti navijačkim skupinama koje se deklariraju kao ideološki lijevo orijentirane, poput navijača *Atalante*, koji su u svibnju 2014. godine bacili bananu na teren u blizini braniča *Milana Kévina Constanta*.³⁵⁰

Dougie Brimson u svojoj knjizi *Nogometno nasilje u Europi* osobito se okomio na slovačke i hrvatske navijače: „*Sramotni događaji koji su obilježili gostovanje Engleske u Slovačkoj u listopadu 2002. dugo će ostati zapamćeni, no najveća je tragedija što je rasističko vrijeđanje kakvo su doživjeli Emile Heskey i Ashley Cole samo jednu u nizu sličnih problema koji su se dogodili 2002. godine, a među njih se ubrajaju i grozni ispadi navijača Hajduka iz Splita na crne igrače Fulhama*“³⁵¹. Ipak, ispad Brimsonovih sunarodnjaka u veljači

³⁴⁷ Primjer UEFA-ine reklame za ovu kampanju dostupan na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *NO TO RACISM*, objavljen dana 20.2.2014., pregledan dana 30.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=WvD--RLOPH4>.

³⁴⁸ Brimson, *Tajne nogometnog huliganizma*, str. 87.

³⁴⁹ Besedić, Alen, *Navijači Danija Alvesa gađali bananom, on ju ogulio i pojeo*, članak objavljen dana 28.4.2014. na mrežnom portalu *24sata.hr*, pregledan dana 30.8.2016., URL: <http://www.24sata.hr/sport/navijaci-danija-alvesa-gaali-bananom-on-ju-ogulio-i-pojeo-364184>.

³⁵⁰ Podatak preuzet dana 30.8.2016. s mrežnog portala *Nove TV, Gol.hr*, članak pod naslovom *Nova banana u terenu: Rasistički skandal na utakmici Milana!*, objavljen dana 11.5.2014., URL: http://gol.dnevnik.hr/clanak/svjetski_nogomet/nova-banana-u-terenu-rasisticki-skandal-na-utakmici-milana---335504.html.

³⁵¹ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 167.

2015. godine u Parizu, po mojoj slobodnoj procjeni, kudikamo je gori od spomenutih ekscesa Slovaka i Hrvata. Navijači londonskog *Chelseaja* pokazali su sasvim neku novu razinu rasističkoga ponašanja: dotad se navijački rasizam svodio na vrijeđanje protivničkih igrača da bi ih se isprovociralo, no engleski navijači odlučili su u pariškom metrou maltretirati obične građane. Naime, na dan utakmice osmine finala nogometne Lige prvaka, 17. veljače 2015. godine,³⁵² *Chelseajevi* navijači stali su na vrata vlaka, koji prometuje pariškom podzemnom željeznicom, te nisu dopuštali, uporabljajući i silu, tamnoputim građanima da uđu u vlak. Pritom su zadovoljno pjevali: „*We're racist, we're racist, and that's the way we like it*“.³⁵³

9. 2. Antisemitizam

Antisemitizam je još jedna ideološka pojava na tribinama, u prvom redu svojstvena ekstremno desničarskim navijačkim skupinama. I ovdje nam glavnu ulogu imaju navijači nogometnog kluba *Chelsea F.C.*, koji su skladali sljedeće napjeve: „*Hitler će ih opet otrovati plinom, ne možemo ih zaustaviti - Yidse iz Tottenhama*“, „*Pusti plin, plin, plin, stavi ga u peć, neka bude reš*“.³⁵⁴ Te su pjesme upućene navijačima *Chelseajeva* gradskog rivala *Tottenham Hotspura*, koje protivnici pogrdno nazivaju *Židovima*, jer je na Stamford Hillu, u blizini *Tottenhamova* stadiona, stanovalo mnogo hasidskih Židova. Navijači *Tottenhama* s vremenom su prihvatili taj nadimak te sada i oni sami igrače svojega kluba nazivaju istim imenom.³⁵⁵

Po ovom pitanju navijači mađarskoga *Ferencvarosa* nisu ništa bolji od *Chelseajevih*. I oni imaju cijeli repertoar pjesama u kojima veličaju genocid nad Židovima u Holokaustu,³⁵⁶ a najraspjevaniji su kada njihov klub igra protiv gradskog rivala *MTK-a*. Razlog je taj što su ovaj klub osnovali budimpeštanski Židovi davne 1888. godine, a početkom 20. stoljeća za

³⁵² Podatak preuzet dana 30.8.2016. sa službene mrežne stranice UEFA-ine Lige prvaka (*UEFA Champions League*), članak pod naslovom *Paris battle back for Chelsea draw*, objavljen dana 17.2.2015., URL: <http://www.uefa.com/uefachampionsleague/season=2015/matches/round=2000549/match=2014403/index.html>.

³⁵³ Snimka ovoga događaja dostupna je na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Chelsea fans prevent black man boarding Paris metro train | Guardian Wires*, objavljen dana 18.2.2015., pregledan dana 30.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zBeeZVd6url>.

³⁵⁴ Foer, str. 77.

³⁵⁵ Isto, str. 76.-77.

³⁵⁶ Isto, str. 83.

klub su igrali uglavnom židovski igrači. *MTK* izrazito je uspješan nogometni klub: osvojio je dvadesetak državnih prvenstava i otprilike isto toliko puta bio viceprvak, no bez obzira na velike uspjehe, ovaj nogometni klub navijača gotovo i nema (čak i za vrijeme najuspješnijih sezona, sretan je privuče li više od tisuću navijača na domaćem terenu). Razlog malom broju navijača, a velikom broju protivnika, tvrdi Foer, leži u tome što klub nosi *stigmatu* židovstva, a to mnogo govori o mađarskom društvu.³⁵⁷

Zanimljivo je sagledati odnos europskih navijačkih skupina prema Židovima u kontekstu izraelsko-palestinskog sukoba. Po tom pitanju, desničarske i ljevičarske navijačke skupine sjajno se slažu. Pomalo je smiješno i simpatično vidjeti iste zastave (palestinske zastave) i transparente (transparente podrške palestinskoj slobodi i nezavisnosti) na tribini, primjerice, *Lazijevih* fašista i *Celticovih* zagriženih ljevičara.³⁵⁸ Istina, motivi im vjerojatno nisu isti: za pretpostaviti je da ljevičari uistinu daju bezuvjetnu podršku palestinskoj borbi za slobodu, dok desničari podržavaju samostalnost Palestine više zbog netrpeljivosti prema Židovima, negoli zbog stvarne ljubavi prema Palestincima, no bilo kako bilo, desničari i ljevičari ovdje drže istu stranu. I eto, tko kaže da se ljevičarski i desničarski ekstremisti ne mogu slagati?

9. 3. Veličanje totalitarnih i zločinačkih režima

U potpoglavlju *Ideološki identitet navijačkih skupina kao rezultat povijesnih kompleksa i trauma* vidjeli smo da postoji snažna veza između povijesti i ideoloških identiteta navijačkih skupina. Pod utjecajem određene ideologije, navijači katkada pojačano veličaju neke povijesne događaje ili ličnosti. Problematično postaje kada su ti događaji stravični zločini, a ličnosti ratni zločinci ili diktatori. Sad smo govorili o veličanju Holokausta, a ranije u radu spominjali smo veličanje genocida u Srebrenici, stravičnih zločina nad Srbima na

³⁵⁷ Isto, str. 83.-84.

³⁵⁸ McKenna, Kevin, *Why Celtic fans flew the flag for Palestine*, članak objavljen dana 28.8.2016. na mrežnom portalu *The Guardian*, pregledan dana 31.8.2016., URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/aug/27/why-celtic-fans-flew-flag-for-palestine>; Hirst, Paul, *Lazio charged over alleged racist behaviour by fans during Spurs game*, članak objavljen dana 7.1.2013. na mrežnom portalu *Daily Mail*, pregledan dana 31.8.2016., URL: <http://www.dailymail.co.uk/sport/football/article-2258513/Lazio-charged-alleged-racist-behaviour-Spurs-game.html>.

Kosovu, ratnih zločinaca Ratka Mladića i Željka Ražnatovića Arkana, a dodajmo još Josifa Visarionoviča Staljina³⁵⁹.

Najčešće se ipak veličaju same ideologije te totalitarne države koje su ih sprovele u djelo. Tako su zastave SSSR-a i drugi simboli koji veličaju komunizam normalna pojava na tribini navijača *Livorna*, *St. Paulija*, *Rayo Vallecana*, *Hapoel Tel-Aviva*, *Ternane*, *Cosenze* itd.,³⁶⁰ dok je zastava nacističke Njemačke učestali rekvizit navijača *Polonia Warszawa*, *Lazija*, *CSKA Sofije*, *Paris Saint-Germaina*, *Karpati Lavova* itd.³⁶¹

Među našim navijačima postalo je potpuno uobičajeno veličati ustaški režim i Nezavisnu Državu Hrvatsku skandiranjima: „*Za dom, spremni*“ i „*Ajmo, ustaše*“. Uz ove, postoji cijeli niz sličnih ekscesa hrvatskih navijača, primjerice: *Torcida* u proljeće 1991. godine pjeva: „*Tko to kaže, jebo li ga ćaća, da se Crna legija ne vraća*“³⁶²; na finalu Hrvatskog nogometnog kupa 1994. godine, za vrijeme intoniranja himne, gotovo svi pripadnici *Armade*, smješteni na zapadnoj tribini, drže podignutu desnicu;³⁶³ godine 2006., za vrijeme prijateljske utakmice Italije i Hrvatske u Livornu, hrvatski navijači svojim tijelima oblikuju *kukasti križ* na tribini, kako bi isprovocirali domaće navijače poznate po veličanju komunističke ideologije,³⁶⁴ u studenom 2010. godine navijači *Širokog Brijega* na tribini razvijaju nacističku zastavu...³⁶⁵

³⁵⁹ Fotografija transparenta dostupna na mrežnoj stranici *Fotolog.com*, fotografija objavljena dana 22.2.2008., pregledana dana 31.8.2016., URL: <http://www.fotolog.com/pallino1984/37953701/>.

³⁶⁰ Podaci preuzeti dana 31.8.2016. s mrežne stranice *Ultras Antifa*, URL: <http://ultrasantifa.tumblr.com/>.

³⁶¹ Podaci preuzeti dana 31.8.2016. s mrežne stranice *Netz-gegen-Nazis.de*, URL: <http://www.netz-gegen-nazis.de/lexikon/ultras>.

³⁶² Lalić, *Torcida : pogled iznutra*, str. 166.

³⁶³ Snimka događaja dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Rijeka - Dinamo (finale kupa) 15-6-1994*, objavljen dana 21.12.2006., pregledan dana 31.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DhTTw3XI-Zg>.

³⁶⁴ Čuto, Tomislav, *Kukasti križ načinjen od hrvatskih huligana*, članak objavljen dana 17.8.2006. na mrežnom portalu *Večernjeg lista*, pregledan dana 31.8.2016., URL: <http://www.vecernji.hr/nogomet/kukasti-kriz-nacinjen-od-hrvatskih-huligana-822517>.

³⁶⁵ Vukašinović, Ana, *Navijači Širokog Brijega razvili nacističku zastavu na utakmici*, članak objavljen dana 8.11.2010. na mrežnom portalu *24sata*, pregledan dana 31.8.2016., URL: <http://www.24sata.hr/sport/zastava-197467>.

9. 4. Stvaranje *savezništva* među ideološki bliskim navijačkim skupinama

Posljedica ideoloških identiteta navijačkih skupina jest i produbljivanje neprijateljstva i netrpeljivosti između navijačkih skupina oprečnih ideoloških stavova. Ono što je fascinantno jest da ideološki identitet može biti snažniji od klupskog, regionalnog ili nacionalnog identiteta, odnosno da je osjećaj ideološke pripadnosti katkada kod ljudi snažniji negoli osjećaj pripadnosti klubu, gradu, regiji ili naciji. Pokazali su to ljevičarski orijentirani navijači *Real Madrida* kada su otkrili navijačima *Rayo Vallecana*, ekstremno lijevoj navijačkoj skupini imena *Bukaneros*, tajne planove *Ultras Sura*, desničarskih navijača *Real Madrida*, o napadu na njih prije početka derbija između ove dvije momčadi. Zahvaljujući ovom upozorenju, *Bukanerosi* su organizirali obranu zajedno s drugom ljevičarskom navijačkom skupinom, baskijskom *Herri Norte Athletic Bilbaa*, te na dan derbija neugodno iznenadili pripadnike *Ultras Sura*.³⁶⁶ Dakle, lijevo orijentiranim navijačima *Real Madrida* ideološka pripadnost bila je važnija od zajedničke pripadnosti, s ideološkim neistomišljenicima, klubu, a tako su i *Bukanerosima* bliži pripadnici neke druge regije, pa čak i nacije, po ideološkom ključu, negoli njihovi sugrađani desničarskih uvjerenja. Stoga nimalo ne začuđuje što navijačke skupine vrlo često sklapaju *prijateljstva* na temelju zajedničkog ideološkoga identiteta. Bliski kontakti i prijateljske veze desničarskih ekstremista *Ultras Sura (Real Madrid)* i *Brigadas Blanquiazulesa (Espanyol)* s fašističkim *Irriducibilima (Lazio)*, a prokomunističkih navijača iz *Celtarrasa (Celta Vigo)* i *Herri Nortea (Athletic Bilbao)* s ekstremno lijevo orijentiranim navijačima *Celtica* te *St. Paulija* iz Hamburga, samo su neki od primjera.³⁶⁷

³⁶⁶ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 131.-132.

³⁶⁷ Isto, str. 139.

9. 5. Ciljano političko djelovanje navijačkih skupina

Vidjeli smo da su talijanske navijačke skupine izrazito politički aktivne. S jasnim političkim ciljevima djelovale su i španjolske navijačke skupine, osobito sredinom 1980-ih godina.³⁶⁸ Naše navijačke skupine danas se od politike ograđuju, no sasvim je drugačije bilo početkom 1990-ih. Štoviše, aktivnosti hrvatskih navijačkih skupina početkom 1990-ih općenito je najbolji primjer u Europi ciljanog političkog i ideološkog djelovanja navijačkih skupina. Akcije koje su navijačke skupine poduzimale, a koje ću u nastavku ukratko opisati, imale su jasni cilj rušenja komunističkog režima i zajedničke jugoslavenske države, odnosno uvođenje demokratskog uređenja i ostvarenje hrvatske samostalnosti.

Kao što sam već ranije spomenuo, splitska *Torcida* najstarija je navijačka skupina u Europi, osnovana davne 1950. godine po uzoru na brazilske navijače.³⁶⁹ Dakle, možemo reći da je hrvatska kultura navijanja, odnosno navijačka supkultura, najstarija u Europi. No, huliganizam je *uvozni proizvod*. Navijačko nasilje i huliganizam preplavljuju Veliku Britaniju 70-ih i 80-ih godina prošlog stoljeća te se otud šire Europom, a dolaze i do Jugoslavije. Jedno od glavnih obilježja novog pokreta je nošenje narančastih *spitfajerica* (*spitki*), koje nose pripadnici svih navijačkih skupina.³⁷⁰ Sada, da bi navijačka skupina imala dobru reputaciju, više nije bilo dovoljno da ona bude brojna i da dobrom atmosferom podri svoj klub, već se odsada reputacija postizala izazivanjem što većeg broja nereda. Zbog političkog kaosa u Jugoslaviji i snažnog jačanja nacionalizma, navijačke su skupine nasilje usmjerile snažnije prema navijačima drugih narodnosti. Naravno, bilo je sukoba i među hrvatskim navijačkim skupinama, kao na primjer između *Torcide* i *Armade* u prosincu 1988. godine u Rijeci,³⁷¹ no ipak *Torcida* tada *Armadu* oslovljava kao *hrvatsku braću*³⁷², a „*Dinamo i Hajduk dva su kluba bratska, njima se ponosi čitava Hrvatska*“³⁷³.

Pripadnici navijačkih skupina tih se godina oduševljavaju za aktualnu nacionalističku politiku i idejom o hrvatskoj neovisnosti. Na stadionima se pjeva: „*Hrvatska, Hrvatska* -

³⁶⁸ Isto, str. 134.

³⁶⁹ Lalić, *Torcida : pogled iznutra*, str. 81.

³⁷⁰ Autentične fotografije BBB i *Torcida* iz tog vremena dokazuju ovu tvrdnju. Fotografije dostupne na mrežnoj stranici *Forum hrvatskih integralista*, tema: *Navijači kroz razdoblja i popularna odjeća*, str. 1., fotografije objavljene dana 6.3.2012., pregledane dana 31.8.2016., URL: <http://www.hrhb.info/showthread.php?t=2390>.

³⁷¹ Lalić, *Torcida : pogled iznutra*, str. 96.

³⁷² Intervju s Dragomirom Javorom za emisiju *Vinkovačke televizije 1992 navijač*. Snimka emisije dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *1992 navijac Dragomir Javor 10 04 2014*, objavljen dana 11.4.2014., pregledan dana 31.8.2016., URL: <http://www.youtube.com/watch?v=Wo4y833HWIc>.

³⁷³ Poznata navijačka pjesma, koju u svojoj knjizi spominje i Lalić (*Lalić, Torcida : pogled iznutra*, str. 158.).

nezavisna država!“ Navijači svoje simpatije vežu uz *Hrvatsku demokratsku zajednicu* dr. Franje Tuđmana. Tako je na nogometnoj utakmici između *Hajduka* i *Dinama* 18. ožujka 1990. godine ispod istočne tribine bio obješen golemi transparent „*HDZ*“³⁷⁴, a pripadnici Armade nose šalove s natpisima: „*Armada HDZ*“, koje sa sobom nose i u Beograd, no tamo su im odmah po dolasku i oduzeti.³⁷⁵ I među srpskim navijačkim skupinama vlada pravi nacionalistički zanos, osobito kod *Delija*, na koje snažan utjecaj ima Željko Ražnatović Arkan,³⁷⁶ koji će istaknutu ulogu imati u ratu koji je uslijedio.

Utjecaj političkih zbivanja na navijačke skupine i njihova odgovornost zbog događaja na stadionima, najbolje je izražena na naslovnici *Novog lista* od 8. listopada 1989. godine: „*Nogomet je odraz društvenih zbivanja. Navijači reagiraju na događaje u društvu. Stoga su političari i kvazi-političari kreatori navijačke mode na stadionima. A, trenutno je u modi nacionalizam*“³⁷⁷.

Ozbiljni problemi započeli su već krajem 1980-ih godina. Riječki *Novi list* 10. rujna 1989. godine donosi detaljno izvješće *Gradskog sekretarijata unutrašnjih poslova Splita*, zapravo kronologiju događaja prethodnog dana u Splitu i njegovoj okolici. Uglavnom se spominje pjevanje provokativnih pjesama i skandiranje *neprijateljskih* parola od strane navijača *Crvene zvezde*. U Split su toga dana dolazili navijači oba kluba sa svih strana, a članak posebno navodi dolazak vlakova iz Beograda i Knina s navijačima *Crvene zvezde*, te vlaka iz Zagreba s navijačima *Dinama* i *Hajduka*. U vlaku iz Knina izbio je požar, dok je beogradski vlak kamenovan u Kaštel Sućurcu. Oko 10:15 sati u Split je stigao vlak s 200-tinjak navijača *Crvene zvezde* koji su zatim ukrcani u dva autobusa. Prilikom tog ukrcavanja na autobus je bačen kamen. Članak dalje izvještava da su navijači *Crvene zvezde* nastavili s pjevanjem provokativnih pjesmama i parola cijelim putem tijekom vožnje autobusom, ironično, Obalom Bratstva i jedinstva. No, tu nisu stali, uslijedilo je razbijanje unutrašnjosti autobusa i izbijanje stakala. Ugledavši navijače *Hajduka*, izašli su iz autobusa te se fizički sukobili s navijačima *Hajduka* i građanima Splita. Do 19 sati privedeno je 58 osoba, a u *Gradskom sekretarijatu unutrašnjih poslova* zadržano je 20 osoba: 10 navijača *Crvene*

³⁷⁴ Transparent vidljiv na sažetoj snimci te utakmice (detalj na 4:30) dostupnoj na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Iz vremena kada smo se voljeli - Hajduk - Dinamo 2-3 [1990]*, objavljen dana 7.6.2009., pregledan dana 31.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=y7SD7A9posE>.

³⁷⁵ Podatak preuzet dana 31.8.2016. sa službena mrežne stranica Kluba navijača *Armada*, članak pod naslovom *Povijest Armade: prvih deset godina*, URL: <http://www.armada-rijeka.hr/site/povijest/>.

³⁷⁶ Foer, str. 26

³⁷⁷ *Novi list*, godina XLIII, 8.10.1989., str. 1.

zvezde i 10 navijača *Hajduka*.³⁷⁸ Sljedeći dan *Novi list* prenosi osudu *Predsjedništva Općinske konferencije SSRNH Splita* „huliganskog divljanja navijača oba tabora, popraćeno nacionalizmom i šovinizmom“.³⁷⁹ Dana 12. rujna 1989. godine u *Novom listu* je novi članak: izrečene su prve kazne nogometnim izgređnicima. Najveću kaznu, 50 dana zatvora, dobio je Vedran Jerković iz Hvara zbog „vrijeđanja nacionalnih osjećaja građana uzvikivanjem na stadionu u Poljudu: Da je Hrvat, da je stadion Hajduka hrvatski stadion i da mrzi Srbe“³⁸⁰. Iz ovog vidimo da su se nacionalističke izjave rigoroznije kažnjavale od nanošenja fizičkih ozljeda ili počinjenja materijalne štete.

Dana 13. svibnja 1990. godine dogodio se jedan od najvećih nereda na jugoslavenskim, ali i europskim nogometnim stadionima, prije početka nikad odigrane utakmice između *Dinama* i *Crvene zvezde*. Ovaj događaj neizostavan je dio svih europskih *antologija* o nogometnom huliganizmu, pa ga tako spominje i Brimson³⁸¹, kao i Bodin³⁸² te Foer³⁸³, a događaj je detaljno opisao i Danny Dyer u svojoj popularnoj televizijskoj emisiji *The Real Football Factories International*³⁸⁴. Nerede su navijači *Crvene zvezde* započeli još u jutarnjim satima ulicama Zagreba,³⁸⁵ koji su potpuno eskalirali na samome stadionu, kada su *Delije* počele trgati oglasne ploče na tribini, uz skandiranje: „Ubit ćemo Tuđmana“.³⁸⁶ Ubrzo su probili prepreke te došli do navijača *Dinama*, ali ne do *Bad Blue Boysa*, već do mirne zagrebačke publike, nad kojom su se počeli izživjavati. Milicija na sve to nije reagirala, pa su reagirali *Bad Blue Boysi*, koji su probili zaštitnu ogradu i ušli na teren. Tek tada milicija reagira te nastaje opći kaos, koji se kasnije nastavio i na zagrebačkim ulicama.³⁸⁷

Sljedećeg je dana *Novi list* donio komentare delegata utakmice Ljubomira Bracanovića te predsjednika *Dinama* Zdenka Mahmeta, koji su smatrali da je za nered najodgovorniji SUP, tj. malobrojno osiguranje, a obojica su tvrdili da su upozoravali miliciju na moguće nered. Mahmeta je čak tvrdio da je ponudio SUP-u da će *Dinamo* platiti angažman većeg

³⁷⁸ *Novi list*, godina XLIII, broj 232, 10.9.1989.

³⁷⁹ *Novi list*, godina XLIII, broj 233, 11.9.1989., str. 2.

³⁸⁰ *Novi list*, godina XLIII, broj 234, 12.9.1989.

³⁸¹ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, str. 202.-203.

³⁸² Bodin, Robène, Héas, str. 67.-68.

³⁸³ Foer, str. 23.

³⁸⁴ Snimka emisije dostupna je na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *The Real Football Factories International - Serbia & Croatia*, objavljen dana 31.1.2014., pregledan dana 31.8.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=N2JlepKYREo>.

³⁸⁵ Lasić, Ž., *Pakao u Maksimiru*, *Novi list*, godina XLIV, broj 130, 14.5.1990.

³⁸⁶ Foer, str. 23.

³⁸⁷ Snimka nereda dostupna je na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Dinamo Zagreb - Crvena Zvezda - Neredi na Maksimiru 13.05.1990.*, objavljen dana 24.12.2010., pregledan dana 4.9.2016., URL: <http://www.youtube.com/watch?v=tDzeyQdUXYE>.

broja pripadnika snage reda.³⁸⁸ U svom *Komentaru* novinar *Novog lista* Orlando Rivetti također otvoreno kritizira miliciju. Svoj *Komentar* završava: „*Sigurno je samo jedno - nogomet je dobio težak udarac od kojeg se sigurno neće oporaviti. Da li samo sport?*“³⁸⁹ s čime je naslutio kraj jugoslavenskog nogometa, a možda i države. Napisao je i: „*Ne trebaju nam ni igrači koji će jurišati na miliciju da bi zaštitili navijače*“³⁹⁰, aludirajući na kapetana *Dinama*, Zvonimira Bobana, koji je tom prilikom stao na stranu navijača te udario jednog milicajca. *Novi list* donosi i njegov komentar: „*Svi smo mi ovim prekidom poraženi. Što su sve milicioneri radili našim navijačima. Pa to je za svaku osudu. Istovremeno 'zvezdaši' su se mirno povukli na gornji dio tribine i mirno promatrali masakr naših navijača, a oni su sve to zakuhali*“³⁹¹. I zaista, tu možemo postaviti ozbiljno pitanje: zašto su pripadnici milicije dozvolili *Delijama* da nesmetano uništavaju inventar stadiona te premlaćuju Zagrepčane, dok je s druge strane, izrazito nemilosrdno postupila prema *Bad Blue Boysima*? *Novi list* otkriva: „*Od predstavnika SUP-a smo neslužbeno saznali da nisu željeli intervenirati kad su 'zvezdaši' počeli trgati reklame, jer bi to izazvalo politički incident*“³⁹². Ovo nam pokazuje sav apsurd i neravnopravnost naroda unutar jugoslavenske države. Dok se tiskao taj broj *Novog lista*, neredi su u Zagrebu još trajali. Saznajemo da je do tada bilo preko 60 ozlijeđenih, jedna je osoba prostrijeljena vatrenim oružjem, a jedna osoba probodena nožem. Veća skupina *BBB-a* okupila se na tadašnjem Trgu republike te pjevala *Lijepu našu, Marijane, Marijane* i skandirala „*Franjo, Franjo*“.³⁹³

Sljedećeg je dana *Novi list* još više prostora posvetio maksimirskom neredu. Prilično detaljno donosi *Tok zbivanja i mjere*, obavještava o demoliranom stadionu (na južnoj tribini uništeno je 3000 stolica) i 17 uništenih tramvajskih kompozicija,³⁹⁴ prenosi izvještaje o neredima ostalih jugoslavenskih medija (sarajevskih *Večernjih novosti*, beogradskog *Sporta*, zagrebačkih *Sportskih novosti*, skopskih *Nove Makedonije* i *Večeri, Radija* i *Televizije Ljubljana...*), a sam *Novi list* 13. svibanj ocijenio je kao „*najcrnji dan*“³⁹⁵. Špiro Vuković, predsjednik *Zajednice nogometnih klubova Prve lige*, izjavio je da je na stadionu u Maksimiru došlo do nečuvane eskalacije kolektivne mržnje na nacionalnoj osnovi te da se ovako podijeljeni ne smijemo odlučiti za novo prvenstvo jer se u jugoslavenskom prvenstvu iz kola

³⁸⁸ *Novi list*, godina XLIV, broj 130, 14.5.1990., 10.str.

³⁸⁹ Rivetti, Orlando, *Vandali na travnjaku*, *Novi list*, godina XLIV, broj 130, 14.5.1990., 10.str.

³⁹⁰ Isto.

³⁹¹ *Novi list*, godina XLIV, broj 130, 14.5.1990., 10.str.

³⁹² Isto.

³⁹³ Isto.

³⁹⁴ *Novi list*, godina XLIV, broj 131, 15.5.1990., 3.str.

³⁹⁵ Isto, 4.str.

u kolo događaju incidenti, a društvo praktično ništa ne radi da do toga ne bi dolazilo.³⁹⁶ Jasno je, jugoslavenskom nogometu približio se kraj.

Ono što nam je posebno zanimljivo je što *Novi list* donosi stajališta političkih stranaka u Hrvatskoj o ovim neredima. Tako je HSLŠ smatrao da je riječ o smišljeno izazvanom incidentu sa svrhom destabiliziranja Hrvatske i njezina diskreditiranja u očima jugoslavenskog i svjetskog javnog mnijenja, i to upravo u trenutku kad su izbori u Hrvatskoj okončani.³⁹⁷ *Hrvatska demokratska stranka* i HSP tražili su ostavku ministra redarstva Hrvatske Vilima Mulca. HSP također, kao i *Hrvatski mirotvorni pokret* predložili su da *Nogometni savez Hrvatske* istupi iz *Nogometnog saveza Jugoslavije* te da formira zasebnu hrvatsku ligu.³⁹⁸ HMP je vidio neredu kao „još jedan besprizorni nasrtaj srpskih šovinista na slobodu, mir i suverenitet hrvatskoga naroda i Hrvatske kao države“³⁹⁹. Forum mladih SDP-a (*Stranke demokratskih promjena*) pozvao je da ubuduće na stadionima budu samo zastave klubova, a ne političkih stranaka⁴⁰⁰ te je predložio da *Dinamo* i *Crvena zvezda* odigraju prijateljsku utakmicu, a novac od ulaznica neka se donira za obnovu maksimirskog stadiona⁴⁰¹.

Dana 15. te 16. svibnja *Novi list* prenio je reakcije stranih medija (španjolskih, britanskih, francuskih, čehoslovačkih, američkih, talijanskih...) na maksimirske neredu. Svi su se strani mediji složili da se zapravo radi o nacionalnom sukobu između Hrvata i Srba izazvanim rastućim nacionalizmom u Jugoslaviji.⁴⁰²

Naposljetku, vezano za ovaj događaj, važno je spomenuti izjavu Božidara Spasića, iz nekadašnje *Službe državne bezbjednosti Jugoslavije*, u dokumentarnom filmu *Al Jazeera Balkans, Nedjelja 13.*, koji se bavi događajima na ovoj utakmici. On govori: „*Tu su, naprosto, više bile razno razne političko-huliganske grupe na delu. Ni jedna politička struktura iz onog doba, kad govorimo u Srbiji, onda moramo otvoreno reći: nijedan član nekog kabineta Slobodana Miloševića, bilo koga, nije učestvovao u toj operaciji, jer to je pokazala naša istraga. Kao što odande, iz Zagreba, mi sa sigurnošću smo znali da HDZ, tadašnji pobjednik*

³⁹⁶ Isto.

³⁹⁷ Isto, 5.str.

³⁹⁸ Isto.

³⁹⁹ Isto.

⁴⁰⁰ Isto.

⁴⁰¹ *Novi list*, godina XLIV, broj 132, 16.5.1990., 5.str.

⁴⁰² Isto, 16.str.

na izborima u Hrvatskoj, apsolutno nije imao uticaja bilo kakvog⁴⁰³. Dakle, navijačke skupine nisu bile instrument u rukama određenih političkih struktura, već samostalni politički akteri koji su djelovali u skladu sa svojim uvjerenjima i političkim ciljevima.

Nedugo nakon maksimirskih nereda, 3. lipnja 1990., u Zagreb je stigla reprezentacija Nizozemske kako bi s reprezentacijom Jugoslavije odigrala pripremnu utakmicu prije početka Svjetskog nogometnog prvenstva. Tada je jugoslavenska himna izviždana od strane zagrebačke publike, a potom se stadionom zaorila *Lijepa naša*⁴⁰⁴, što je bila više nego jasna politička poruka zagrebačkih navijača.

Dana 26. rujna 1990. godine dogodio se još jedan veliki incident, vjerojatno unaprijed planiran u svrhu ideološke i političke borbe. Ovoga je puta mjesto radnje bio poljudski stadion, a neredi su se zbili na prvenstvenoj utakmici *Hajduka* i *Partizana*. Utakmicu su u 73. minuti prekinuli navijači *Hajduka*, tj. pripadnici *Torcide*, koji su utrčali u teren. Prvog dana *Novi list* djelomično krivo izvještava o ovom događaju. On navodi da je *Torcida* ušla u teren nezadovoljna slabom igrom svoje momčadi. Da je uistinu bilo tako, držim da bi navijači napali igrače *Hajduka*. Umjesto toga, igrači *Hajduka* ostali su na travnjaku, dok su navijači nasrnuli na *Partizanovce* koji su jedva uspjeli spasiti živu glavu pobjegavši u svlačionicu.⁴⁰⁵ Dalje u tekstu govori se da su navijači poskidale zastave s jarbola,⁴⁰⁶ a istina je da je nastradala samo jugoslavenska zastava. Ipak, već sljedeći dan *Novi list* se ispravlja te čak donosi fotografiju jugoslavenske zastave u plamenu, uz tekst: „Gori, gori jugoslavenska zastava... a tko će odgovarati?”⁴⁰⁷ No za Jugoslaviju je tada već bilo prekasno - na naslovnici *Novog lista* sljedećeg dana glavna je vijest napad pobunjenih Srba na milicijsku stanicu u Petrinji.⁴⁰⁸ Rat je bio pred vratima.

Novinar *Novog lista* Tonko Kraljić, u svom osvrtu na nered na Poljudu, piše: „Da se to nije dogodilo u Splitu, dogodilo bi se možda nekoliko dana kasnije u Rijeci, a nije rečeno

⁴⁰³ Dokumentarni film *Nedjelja 13., Al Jazeera Balkans*, 2015. Film je dostupan na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Nedjelja 13. / Dinamo - Crvena Zvezda 13.05.1990. (Cijeli film)*, objavljen dana 20.5.2016., pregledan dana 6.9.2016., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4d8Rw2kp160>.

⁴⁰⁴ Snimka događaja dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Jugoslavija - Nizozemska: Hrvati navijaju za Nizozemsku*, objavljen dana 20.3.2007., pregledan dana 31.8.2016., URL: <http://www.youtube.com/watch?v=jPGAK2C-HCI>.

⁴⁰⁵ Snimka događaja dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *Hajduk partizan jugoslavenska zastava*, objavljen dana 13.11.2008., pregledan dana 31.8.2016., URL: <http://www.youtube.com/watch?v=oJSrjckW-js>.

⁴⁰⁶ *Novi list*, godina XLIV, broj 265, 27.9.1990., str. 15.

⁴⁰⁷ *Novi list*, godina XLIV, broj 266, 28.9.1990., str. 11.

⁴⁰⁸ *Novi list*, godina XLIV, broj 267, 29.9.1990., str. 1.

da se i neće dogoditi, jer sve je više utakmica takozvanog 'visokog rizika', u pravilu kada odmjeravaju vrijednosti momčadi sa područja Hrvatske i Srbije. Znači element politike se nikako ne može isključiti kao poticaj divljanju. Dapače, politika i međunacionalni odnosi 'uzdižu' te razbijačke scene na neku, naizgled višu razinu, na borbu za ideje⁴⁰⁹.

Zanimljivo je što su u osudi ovoga incidenta *Sportske novosti* bile daleko oštrije od *Novog lista*, napisavši na naslovnici, dva dana nakon ovih nereda, velikim slovima: „*Poljud se crvenio od srama*“⁴¹⁰.

Gdje je u cijeloj toj priči bila Armada? Već sam spomenuo da Armada odlazi na gostovanja u Beograd sa šalovima „*Armada HDZ*“. Dragomir Javor, jedan od vođa i osnivača Armade, u intervju za emisiju *1992 navijač Vinkovačke televizije* otkriva da su 1988. godine, prilikom utakmice *Rad – Rijeka*, u Beogradu oteli gradski trolejbus, te da su pripadnici Armade među prvima preskočili ogradu na neodigranoj utakmici *Dinamo - Crvena zvezda*, 13. svibnja 1990., i krenuli u obračun s *Delijama*, pošto su bili na istočnoj tribini, pa su mogli brže reagirati od *BBB-a*, koji su bili na sjeveru.⁴¹¹

A što *Novi list* piše o *Armadinim* aktivnostima 1989. i 1990. godine? 27. ožujka 1989. *Novi list* piše: „*I u navijačkom dijelu riječka utakmica (Rijeka - Crvena zvezda) prošla je relativno mirno, zabilježeno samo nekoliko manjih izgreda, koji se na žalost, u posljednje vrijeme već smatra normalnom pojavom*“⁴¹². Dana 7. listopada 1989. godine „*grupa navijača Armade pokušala je u Škrljevu dočekati jutarnji vlak s navijačima iz Beograda, ali su osujećeni*“⁴¹³. I to je bilo uoči utakmice *Rijeka - Crvena zvezda*. Nadalje, 29. rujna 1990. godine izbili su veći neredi, opet na utakmici *Rijeka - Crvena zvezda*. Važno je napomenuti i društveno-političke događaje u to vrijeme: u isto vrijeme, dok piše o ovom navijačkom neredu na Kantridi, *Novi list* donosi i vijesti o proglašenu „*srpske autonomije na etničkom i povijesnom teritoriju na kojem živi srpski narod unutar granica Republike Hrvatske*“⁴¹⁴. Armada je planirala „*odjednom upaliti sve baklje, dimne zavjese i pirotehnička sredstva i skriveni oblakom dima navaliti i srušiti ogradu, upasti u teren, prekinuti utakmicu i*

⁴⁰⁹ Kraljić, Tonko, *Divljaštvo!*, *Novi list*, godina XLIV, broj 266, 28.9.1990., str. 11.

⁴¹⁰ *Sportske novosti*, broj 10241, 28.9.1990., str. 1.

⁴¹¹ Intervju s Dragomirom Javorom za emisiju *Vinkovačke televizije 1992 navijač*. Snimka emisije dostupna na mrežnoj stranici *YouTube*: videozapis pod nazivom *1992 navijač Dragomir Javor 10 04 2014*, objavljen dana 11.4.2014., pregledan dana 31.8.2016., URL: <http://www.youtube.com/watch?v=Wo4y833HWIc>.

⁴¹² *Novi list*, godina XLIII, broj 71, 27.3.1989., str. 24.

⁴¹³ *Novi list*, 8.10.1989.

⁴¹⁴ *Novi list*, godina XLIV, broj 270, 2.10.1990., str. 1.

izazvati nered - kao što je bilo izvedeno na stadionu Hajduka⁴¹⁵ (na spomenutoj utakmici Hajduk - Partizan, 26. rujna 1990.). Zbog dobre milicijske reakcije, plan je propao, no zato su nakon utakmice, piše dalje *Novi list*, pripadnici Armade sa zapada krenuli na istok (gdje su bili *Zvezdini* navijači), pritom uništivši jedno milicijsko vozilo koje im je stajalo na putu, te kamenjem s obližnje plaže zasuli izlaz s istočne tribine, gdje su se nalazile *Delije*.⁴¹⁶ Baš kao što je *Armada* bila umiješana u velike nered na maksimirskom stadionu na utakmici *Dinamo - Crvena zvezda*, *Novi list* navodi da je sada *Armadi* došlo pojačanje iz Zagreba, Ljubljane i Osijeka.⁴¹⁷ Mnogi izgređnici „pušteni su nakon što su po njih morali doći roditelji jer se uglavnom radilo o maloljetnicima“⁴¹⁸. Dakle, vidimo da je i *Armada* bila prilično aktivna i da je pratila navijačke trendove tih godina.

Iz svih ovih primjera potpuno je jasno da su navijačke skupine imale jasna politička i ideološka uvjerenja, prema kojima su djelovale, nastojeći destabilizirati državu, kako bi postigli konačni cilj - hrvatsku neovisnost.

⁴¹⁵ *Novi list*, godina XLIV, broj 270, 2.10.1990., str. 19.

⁴¹⁶ Isto.

⁴¹⁷ Isto.

⁴¹⁸ *Novi list*, godina XLIV, broj 269, 1.10.1990., str. 9.

10. Zaključak

Temeljna pretpostavka uoči istraživanja te pisanja ovoga diplomskoga rada bila je da su političke ideologije važna sastavnica identiteta navijačkih skupina. I uistinu, u svome sam se istraživanju tome uvjerio našavši mnoštvo primjera veličanja ideologija i političkih režima od strane navijačkih skupina diljem Europe, a popriličan broj tih primjera uvrstio sam i u diplomski rad, kako bih dokazao svoju pretpostavku. Istina, stoji mogući prigovor da mnoge navijačke skupine ne pokazuju simpatije prema nikakvim političkim ideologijama, no opet, njihovo se političko opredjeljenje lako da iščitati iz poruka koje šalju s tribina. Postoje i navijačke skupine koje naglašavaju svoju apolitičnost (neke sam od njih u radu spomenuo), no i ta apolitičnost ima istu svrhu kao i političke ideologije u *navijačkom svijetu* - svrhu diferencijacije, odnosno stvaranja drugačijega identiteta, pa i ta apolitičnost postaje vrsta ideološkoga identiteta.

Većina navijačkih skupina ipak nije apolitična, već, štoviše, jasno izražava svoje političke stavove i ideološko opredjeljenje. Glavni cilj ovoga diplomskoga rada bio je pokušati ponuditi odgovore zašto je tome tako, odnosno koji su uzroci prihvaćanja političkih ideologija od strane navijačkih skupina kao sastavni dio njihova identiteta. Istražujući ovu problematiku, zaključio sam da uzroci mogu biti sljedeći: društvene i socijalne karakteristike pripadnika navijačke skupine, specifičnosti društvene okoline, specifične društveno-političke okolnosti, povijesni kompleksi i traume, specifične osobine navijačke supkulture te isključiva želja za različitošću. Ovo su, dakle, uzroci prihvaćanja određenih političkih ideologija u strukturu identiteta navijačkih skupina, a sam smisao postojanja ideološkoga identiteta jednak je kao i smisao postojanja bilo koje druge vrste identiteta (regionalnog, nacionalnog, religijskog) - stvoriti diferencijaciju među navijačkim skupinama, odnosno postići prepoznatljivi cjeloviti identitet navijačke skupine.

Pritom ideološki identitet zauzima posebno mjesto jer, zahvaljujući njemu, navijačka skupina dobiva *viši cilj*. Njezino djelovanje se sa stadiona sada širi na cjelokupno društvo. Ona se više ne zadovoljava svojom funkcijom bodrenja preplaćenih igrača u dresovima *njezina* kluba. Kao promotorica određene ideologije, navijačka skupina teži postati značajni faktor u društvu: ona šalje političke poruke, organizira prosvjede, smatra se pozvanom štititi nacionalne interese, nastaviti minule ratove, prisjećati sunarodnjake na njihovu povijest... Kao što prisvaja uspjehe kluba kao svoje vlastite, navijačka skupina uzdiže svoju funkciju u

društvu i prisvaja si zasluge za neke najznačajnije događaje u regionalnoj i nacionalnoj povijesti. Primjer nam je navijačka skupina *Bad Blue Boys*, koja 13. svibanj (datum velikih nereda na nogometnoj utakmici *Dinamo - Crvena zvezda* 1990. godine) obilježava kao obljetnicu *početka raspada Jugoslavije i početka Domovinskoga rata*⁴¹⁹. Ovu tvrdnju teško bismo mogli argumentirano dokazati jer bi se Jugoslavija poprilično sigurno raspala te rat započeo i bez ovoga događaja, a možda bi, da je postojala drugačija politička volja naroda, Jugoslavija opstala te rata ne bi bilo i nakon maksimirskih nereda, no ne možemo negirati tvrdnju da je ovo bio vrlo značajan događaj u kronologiji zbivanja koji su doveli do hrvatske samostalnosti.

Uloga navijačkih skupina u hrvatskoj borbi za neovisnost bila je ogromna: kako u mirnodopskom razdoblju ciljanim političkim djelovanjem, tako i u Domovinskom ratu u kojem su sudjelovali pripadnici svih navijačkih skupina u jako velikom broju. Stoga će se u budućnosti povjesničari, kad se iscrpnije budu istraživali događaji devedesetih, morati posvetiti temi navijačke supkulture, o kojoj dosad nema nijedan zapaženiji historiografski rad. I druge humanističke znanosti posvećuju vrlo malo pažnje navijačkoj supkulturi, što me izuzetno začuđuje, ne zbog same navijačke supkulture kao takve, već zbog velikog utjecaja kojeg ima na društvo, osobito na mlade. Navijačka je supkultura osobito zanimljiva adolescentima, mladim ljudima koji u tim godinama tek *izgrađuju* svoj identitet. U znanstvenom istraživanju iz 1989. godine, objavljenom pod nazivom *Navijačko pleme*, navodi se da je u navijačkoj skupini *Bad Blue Boys* prosjek godina osamnaest, a pripadnici skupine po zanimanju su uglavnom učenici i mladi radnici.⁴²⁰ Jednako je i u drugim hrvatskim i europskim navijačkim skupinama sve do danas: njih sačinjavaju mlade osobe, uglavnom kasni adolescenti ili mlađi punoljetnici.⁴²¹ Vrcan objašnjava što se događa s tim mladim ljudima kad uđu u navijačku skupinu: „(...) mladi navijači koji ulaze u navijačke grupe nalaze već gotove obrasce navijačkog ponašanja i već gotov identitet s čitavom baštinom normi, vrijednosti, sankcija, vjerovanja, razloga itd. Oni ih manje ili više cjelovito preuzimaju. Stoga, njihov položaj i njihov ugled unutar navijačke skupine ovisi i o njihovu odnosu prema već gotovim, za grupu karakterističnim obrascima navijačkoga ponašanja i već gotovome grupnom navijačkom identitetu“⁴²². Kao i druge vrijednosti grupe, mladi navijač prihvaća i

⁴¹⁹ Podatak preuzet dana 4.9.2016. s mrežnog portala *Index.hr*, članak pod naslovom *Plavim vijencem i svečanim maratonom obilježava se „početak raspada Jugoslavije“*, objavljen dana 13.5.2009., URL: <http://www.index.hr/mobile/clanak.aspx?category=sport&id=433666>.

⁴²⁰ Buzov, Magdalenić, Perasović, Radin, str. 16.

⁴²¹ Lalić; Biti, *Četverokut sporta, nasilja, politike i društva*, str. 256.

⁴²² Vrcan, *Sport i nasilje danas u nas*, str. 84.

ideološki identitet skupine, kojeg potom nerijetko preuzima i kao dio svoga vlastita identiteta. Da je to uistinu tako potvrdio mi je u intervjuu pripadnik navijačke skupine *Armada*, koji je rekao da su *desni svjetonazor* stariji članovi grupe prenijeli na mlade.⁴²³ Taj fenomen primijetio je, u svojoj drugog knjizi, i Srđan Vrcan, koji navodi da *navijaštvo* može poslužiti kao sredstvo i poticaj za političku mobilizaciju drugih, ponajprije mladih.⁴²⁴ Ne bi to bilo ništa zabrinjavajuće da mnoge navijačke skupine ne njeguju ekstremističke ideologije, koje, dakle, prenose na mlade.

Nisam naišao da je netko već pisao o ovome problemu. Uglavnom, kad se govori o navijačima, govori se o problemu huliganizma. Ja se, pak, nisam želio baviti huliganizmom, već sam ovim radom htio upozoriti na veliku ulogu koju ekstremističke političke ideologije imaju na navijačke skupine te koje su posljedice toga, a sada, u zaključku rada, otvorio sam novu, ozbiljnu problematiku utjecaja navijačkih skupina na nove generacije mladih ljudi pri *izgradnji* njihova identiteta. Nadam se da će se u budućnosti pojaviti veći broj radova koji će se pozabaviti ovom problematikom te općenito navijačkom supkulturom, čije je proučavanje u znanosti zapostavljeno, dok je njezin utjecaj u društvu, a osobito među mladima, vrlo značajan, a katkada i problematičan.

⁴²³ Intervju vođen dana 24.7.2016. s pripadnikom navijačke skupine *Armada*.

⁴²⁴ Vrcan, *Nogomet - politika - nasilje*, str. 105.

11. Popis literature

Primarna literatura (primarni izvori):

a) Tekstualni izvori:

1. *Navijačka tribina : mjesečnik organiziranog navijanja*, Zagreb: Tisak za novinsko-nakladničku djelatnost, god.: I (1996), br.1-9; II (1997), br.10
2. *Novi list*, Rijeka: Novi list, god.: XLIII (1989), XLIV (1990)
3. *Sportske novosti*, Zagreb: Sportske novosti, god. XV (1990), br. 10241
4. *Tifo magazin : prvi hrvatski magazin za navijače i navijačke skupine*, Zagreb: Marijan express, god.: I (1995), br.0-6; II (1996), br. 7-13; III (1997), br.14-17,19; IV (1998), br.20-21; V (1999), br.23/24; VI (2000), br.26-27
5. *Tribine : magazin organiziranog navijanja*, Rijeka: Novi list, god. I (1995), br.1-6

b) Usmeni izvori:

1. Intervju vođen dana 24.7.2016. s pripadnikom navijačke skupine *Armada*
2. Intervju vođen dana 25.7.2016. s pripadnikom navijačke skupine *Torcida*
3. Intervju vođen dana 26.7.2016. s pripadnikom navijačke skupine *Red Fuckers*

c) Auditivni izvori:

1. *Kada umren umotan u bilo*, autor teksta i glazbe: Denis Batinović, izvođač: Vinko Coce, godina nastanka: 2000.
2. *Previše suza u mom pivu*, autor teksta i glazbe: Jasenko Houra, izvođač: *Prljavo kazalište*, godina nastanka: 2003.

d) Vizualni izvori:

1. Grafit *Armade* na Kantridi s porukom „*Nema zakona jačeg od nas*“
2. Grafit na Hreljinu s grbovima HNK *Rijeke* i NK *Naprijed*
3. Grafit u ulici Braće Stipčića u Rijeci s porukom „*Ovdje vas zakon ne štiti*“

4. Grafit *Red Fuckersa* u Kvaternikovoj ulici u Rijeci, s grbovima grada Sušaka i NK *Orijenta* te zapisom na glagoljici: „*SUŠAK*“
5. Grafit u Crikvenici s grbovima HNK *Rijeke* i NK *Crikvenice*

e) Audiovizualni izvori:

1. Amaterski videozapis koji veliča prijateljstvo *Dinamovih* i *Celticovih* navijača, https://www.youtube.com/watch?v=C_GRomFaBX4, pregledano 26.8.2016.
2. Dokumentarna emisija *TV kalendar*, emisija emitirana 29.5.2016., *Hrvatska radiotelevizija*, https://www.youtube.com/watch?v=tgCanM_tefs, pregledano 3.8.2016.
3. Dokumentarna serija *The Real Football Factories International, Episode 4: Croatia and Serbia*, *CNN; CNN International*, 2008., <https://www.youtube.com/watch?v=N2JIepkYREo>, pregledano 28.7.2016.
4. Dokumentarni film *Nedjelja 13.*, *Al Jazeera Balkans*, 2015., <https://www.youtube.com/watch?v=4d8Rw2kp>, pregledano 6.9.2016.
5. Intervju s Dragomiro Javorom u emisiji *Vinkovačke televizije 1992 navijač*, <http://www.youtube.com/watch?v=W04y833HWIc>, pregledano 31.8.2016.
6. Isječak prijenosa košarkaške utakmice *Cibona - Partizan* 25.4.2010., prijenos *Hrvatske radiotelevizije*, <https://www.youtube.com/watch?v=RK5rxYBpMaM>, pregledano 25.8.2016.
7. Reportaža australskih vijesti *7News* o sukobu hrvatski i srpskih navijača na *Australian Openu* 2007. godine, <https://www.youtube.com/watch?v=WBnq2NyJXcg>, pregledano 25.8.2016.
8. Reportaža *Hrvatske radiotelevizije*, emitirana 21.2.2008., o napadu na hrvatsko i američko veleposlanstvo u Beogradu za vrijeme masovnog prosvjeda protiv samostalnosti Kosova, <https://www.youtube.com/watch?v=bqdUykSfI4o>, pregledano 23.8.2016.
9. Reportaža iz *Dnevnika Nove TV*, emitiranog 2.3.2008., o prosvjedu hrvatskih navijača u Vukovaru, <https://www.youtube.com/watch?v=L4-gF8cPHLo>, pregledano 23.8.2016.
10. Reportaža iz *Vesti Televizije Košava*, emitiranih 30.6.2001., o masovnim neredima za vrijeme održavanja prve beogradske *Povorke ponosa (Belgrade Pride)* 2001. godine, <https://www.youtube.com/watch?v=BwHSfZpbY1c>, pregledano 23.8.2016.

11. Reportaža o izgedima na rukometnoj utakmici *Badel Zagreb - Elgorriaga Bidasoa* 22.4.1995., televizijska emisija *Arena*, *Hrvatska radiotelevizija*, 1995., <https://www.youtube.com/watch?v=EoKgh9yILAY>, pregledano 2.8.2016.
12. Reportaža *Zvezda TV-a* s prijateljske nogometne utakmice *Crvena zvezda - Olympiakos*, <https://www.youtube.com/watch?v=6KC2u5ogiGo>, pregledano 26.8.2016.
13. Reportaže *Hrvatske radiotelevizije* o izgedima na vaterpolskoj utakmici Hrvatska - Srbija 2003. godine, <https://www.youtube.com/watch?v=oeHxshN9SCs>, pregledano 25.8.2016.
14. Sažetak prijenosa nogometne utakmice *Hajduk - Dinamo* iz 1990. godine, <https://www.youtube.com/watch?v=y7SD7A9posE>, pregledano 31.8.2016.
15. Snimka dijelova utakmice *Hajduk - Dinamo* iz 1990. godine, <https://www.youtube.com/watch?v=y7SD7A9posE>, pregledano 22.8.2016.
16. Snimka intervjua s pripadnicima navijačke skupine *Bad Blue Boys* iz 1990. godine, <https://www.youtube.com/watch?v=sjrIOtXxvA4>, pregledano 22.8.2016.
17. Snimka izgeda na nogometnoj utakmici *Rad - Novi Pazar* 10.3.2012., <https://www.youtube.com/watch?v=IZ6TNNyP0eI>, pregledano 25.8.2016.
18. Snimka koreografije *Bad Blue Boysa*, <https://www.youtube.com/watch?v=9DzGEZbBEwQ>, pregledano 26.8.2016.
19. Snimka koreografije *Torcide*, <https://www.youtube.com/watch?v=ibM3d9F9sCY>, pregledano 26.8.2016.
20. Snimka masovnih nereda na nogometnoj utakmici Srbija - Albanija 2014. godine, <https://www.youtube.com/watch?v=FbeUjnfqrsk>, pregledano 29.8.2016.
21. Snimka masovnih nereda uoči nogometne utakmice Poljska - Rusija na *Euru 2012*, <https://www.youtube.com/watch?v=7F8o0iKrFnQ>, pregledano 29.8.2016.
22. Snimka napada *Bad Blue Boysa* na Niku Kranjčara, <https://www.youtube.com/watch?v=y2vf8WSgUho>, pregledano 19.8.2016.
23. Snimka navijačkih izgeda na finalnoj utakmici Hrvatskog nogometnog kupa 1994. godine, <https://www.youtube.com/watch?v=DhTTw3XI-Zg>, pregledano 31.8.2016.
24. Snimka navijačkih izgeda na nogometnoj utakmici *Hajduk - Partizan* 1990. godine, <http://www.youtube.com/watch?v=oJSrjckW-js>, pregledano 31.8.2016.
25. Snimka rasističkog ponašanja navijača *Chelsea* u pariškoj podzemnoj željeznici, <https://www.youtube.com/watch?v=zBeeZVd6urI>, pregledano 30.8.2016.

26. Snimka separatističkog skandiranja na *Stadionu Pecara*,
<https://www.youtube.com/watch?v=8i04qk-yrTg>, pregledano 24.8.2016.
27. Snimka separatističkog skandiranja na *Stadionu pod Bijelim Brijegom*,
<https://www.youtube.com/watch?v=9FEQhu8NumA>, pregledano 24.8.2016.
28. Snimka skandiranja *Bad Blue Boysa* hrvatskom generalu iz Domovinskog rata Anti Gotovini, https://www.youtube.com/watch?v=CW_qc8giw74, pregledano 23.8.2016.
29. Snimka sukoba hrvatskih navijača s poljskom policijom u Poznanju,
<https://www.youtube.com/watch?v=VCDZ-xYQNiU>, pregledano 19.8.2016.
30. Snimka Tuđmanovog govora o imenu *Dinamo*,
<https://www.youtube.com/watch?v=IIDfXtS5esA>, pregledano 17.8.2016.
31. Snimka uvredljivog skandiranja *Kohorte Torcidi*,
<https://www.youtube.com/watch?v=NcTIabsPqs4>, pregledano 23.8.2016.
32. Snimka uvredljivog skandiranja srpskih navijača srbijanskom premijeru Aleksandru Vučiću, <https://www.youtube.com/watch?v=zVYCZgDuaqk>, pregledano 23.8.2016.
33. Snimka verbalnog delikta *Bad Blue Boysa*, <https://www.youtube.com/watch?v=kvzc-AIVO3Q>, pregledano 25.8.2016.
34. Snimka verbalnog delikta hrvatskih i irskih navijača,
<https://www.youtube.com/watch?v=gH-7JKng8so>, pregledano 28.8.2016.
35. Snimka verbalnog delikta navijača *Rada* na nogometnoj utakmici *Rad - Novi Pazar* 10.3.2012., <https://www.youtube.com/watch?v=5tRzh5IMIho>, pregledano 25.8.2016.
36. Snimka verbalnog delikta navijača *Zenita* na nogometnoj utakmici *Zenit - Hajduk* 2010. godine, <https://www.youtube.com/watch?v=8Ew6FgyMjOM>, pregledano 25.8.2016.
37. Snimka verbalnog delikta pulskih *Demona*,
https://www.youtube.com/watch?v=1RJZh_rg4hY, pregledano 27.8.2016.
38. Snimka verbalnog delikta srpskih navijača na nogometnoj utakmici Srbija - Albanija 2014. godine, a 25.8.2016., <https://www.youtube.com/watch?v=rrDdtVb2tZE>, pregledano 25.8.2016.
39. Snimka zviždanja državnoj himni Bosne i Hercegovini od strane banjalučkih navijača,
<https://www.youtube.com/watch?v=HdaGPwrM4r8>, pregledano 24.8.2016.
40. Snimka zviždanja državnoj himni Jugoslavije od strane zagrebačkih navijača prije početka nogometne utakmice *Jugoslavija - Nizozemska* 1990. godine,
<http://www.youtube.com/watch?v=jPGAk2C-HCI>, pregledano 31.8.2016.

41. Snimka zviždanja državnoj himni Srbije od strane novopazarskih navijača,
<https://www.youtube.com/watch?v=O5xNO7tjIsE>, pregledano 24.8.2016.
42. Snimka zviždanja *Zagrebovih* navijača tadašnjem hrvatskom predsjedniku Ivi Josipoviću, <https://www.youtube.com/watch?v=oYla3T71IAg>, pregledano 23.8.2016.
43. Snimke izgreda na nogometnoj utakmici *Dinamo - Crvena zvezda* 13.5.1990.,
<http://www.youtube.com/watch?v=tDzeyQdUXYE>;
https://www.youtube.com/watch?v=DRZ_RtkiFKU, pregledano 4.9.2016.
44. Snimke televizijskog prijenosa rukometne utakmice *Partizan - Zagreb* 6.3.2005.,
prijenos *Hrvatske radiotelevizije*, <https://www.youtube.com/watch?v=IKDc7ajxZGk>,
pregledano 25.8.2016.
45. Snimke televizijskog prijenosa rukometne utakmice *Zagreb - Partizan* 13.3.2005.,
prijenos *Hrvatske radiotelevizije*, https://www.youtube.com/watch?v=PSr0_G5OuA4,
pregledano 25.8.2016.
46. UEFA-ina reklame za kampanju protiv rasizma,
<https://www.youtube.com/watch?v=WvD--RLOPH4>, pregledano 30.8.2016.

f) Multimedijalni izvori:

1. *Casual Ultra*, *Facebook*, <https://www.facebook.com/thecasualultra>, pregledano 18.8.2016.
2. *European Ultras*, *Facebook*, <https://www.facebook.com/European-Ultras-117661851641077>, pregledano 18.8.2016.
3. *Hooligans Fighting*, *Facebook*, <https://www.facebook.com/Fighting.Hooligans>, pregledano 18.8.2016.
4. *Hooligans TV*, *Facebook*, <https://www.facebook.com/HooligansTVi>, pregledano 18.8.2016.
5. *Izagola.hr*, *Facebook*, <https://www.facebook.com/Izagolahr>, pregledano 18.8.2016.
6. *Ultra' Pokret - Balkan*, *Facebook*, <https://www.facebook.com/ultrapokretbalkan>, pregledano 18.8.2016.
7. *Ultra Style (Ultras Life Style)*, *Facebook*,
<https://www.facebook.com/UltrasLifestyle1312>, pregledano 18.8.2016.
8. *Ultra Style*, *Facebook*, <https://www.facebook.com/Original.Ultra.Style>, pregledano 18.8.2016.

9. *Ultras & Hooligans, Facebook*, <https://www.facebook.com/ultrasandhooligans>, pregledano 18.8.2016.
10. *Ultras Clothes, Facebook*, <https://www.facebook.com/ORIGINAL.ULTRAS.CLOTHES>, pregledano 18.8.2016.
11. *Ultras World, Facebook*, <https://www.facebook.com/worldofultras>, pregledano 18.8.2016.
12. *ULTRAS-TIFO.net, Facebook*, <https://www.facebook.com/ultrastifo>, pregledano 18.8.2016.

Sekundarna literatura:

1. Anić, Vladimir, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi Liber, 1994.
2. Bodin, Dominique; Robène, Luc; Héas, Stéphane, *Sport i nasilje u Europi*, Zagreb: Knjiga trgovina, 2007.
3. Brimson, Dougie, *Nogometno nasilje u Europi : kako se razvijao nogometni huliganizam*, Zagreb: Celeber, 2006.
4. Brimson, Dougie, *Početni udarac*, Zagreb: Celeber, 2008.
5. Brimson, Dougie, *Tajne nogometnog huliganizma : kako se mijenjala slika nogometnog nasilja*, Zagreb: Celeber, 2006.
6. Buljan, Ivica; Vurušić, Vlado, *Nogomet : svjetska prvenstva*, Zagreb: Školska knjiga, 2010.
7. Buzov, Željko; Magdalenčić, Ivan; Perasović, Benjamin; Radin, Furio, *Navijačko pleme*, Zagreb: RZ RK SSOH, 1989.
8. Dawkins, Richard, *Iluzija o Bogu*, Zagreb: Izvori, 2007.
9. Doroghy, Zvonimir, *Blago latinskoga jezika = (Thesaurus linguae latinae) : citati, sentencije, poslovice, krilatice, uzrečice, varia, anacreontica, curiosa*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1986.
10. Dukovski, Darko, *Ozrcaljena povijest : uvod u suvremenu povijest Europe i Europljana*, Zagreb: Leykam international; Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2012.
11. Dukovski, Darko, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća (I. dio : 1800. do 1914.)*, Zagreb: Alineja, 2005.

12. Foer, Franklin, *Kako nogomet objašnjava svijet : neobična teorija globalizacije*, Zagreb: Celeber, 2006.
13. Gifford, Clive, *Olimpijske igre : temeljni vodič za najveću sportsku svečanost na svijetu*, Rijeka: Extrade, 2004.
14. Hepburn, Anthony C., *Contested Cities in the Modern West*, Basingstoke: 2004.
15. Hudelist, Darko, *Tuđman : biografija*, Zagreb: Profil International, 2004.
16. Jajčević, Zdenko, *Povijest športa i tjelovježbe*, Zagreb: Odjel za izobrazbu trenera Društvenog veleučilišta u Zagrebu, Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010.
17. Klaić, Bratoljub, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1988.
18. Kreševljaković, Hamdija, *Husein kapetan Gradašćević - Zmaj od Bosne*, Sarajevo: Hrvatska Tiskara, 1931.
19. Krolo, Tomislav, *Hrvatski politički emigrant : 1941. - 1991.*, Zagreb: vlastita naklada, 2009.
20. Lalić, Dražen, *Torcida : pogled iznutra*, Zagreb: Profil Multimedija, 2011.
21. Lalić, Dražen; Biti, Ozren, *Četverokut sporta, nasilja, politike i društva: znanstveni uvid u Europi i u Hrvatskoj*, *Politička misao*, Vol. XLV, (2008), broj 3-4, str. 247-272
22. Le Bon, Gustav, *Psihologija gomile*, Zagreb: Narodna knjižnica, 1920.
23. Luketić, Ana; Ribičić, Dominik, *Nogometni rat*, *Essehist : časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, broj 7, prosinac 2015., str. 117-123
24. Malcolm, Noel, *Povijest Bosne (kratki pregled)*, Zagreb: Erasmus Gilda : Novi Liber; Sarajevo: Dani, 1995.
25. Obhodaš, Amir; Werhas, Mario; Dimitrijević, Bojan; Despot, Zvonimir, *Ustaška vojnica I : Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945. (prva knjiga, travanj 1941. - rujan 1943.)*, Zagreb: Despot Infinitus, 2013.
26. *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, svezak I, VI, VII, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1981.
27. Perasović, Benjamin, *Urbana plemena : sociologija supkultura u Hrvatskoj*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2001.
28. *Povijest - 2. knjiga: Egipat i antička Grčka*, Zagreb: Europapress holding, 2007.
29. Prelog, Milan, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, Zagreb: Fortuna, 2009.
30. Tomić, Josip Eugen, *Zmaj od Bosne ; Emin-agina ljuba*, Zagreb: Zora, 1966.
31. *Ustaša : dokumenti o ustaškom pokretu*, Zagreb: Zagrebačka stvarnost, 1995.

32. Van Dijk, Teun Adrianus, *Ideologija : multidisciplinarni pristup*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006.
33. Vrcan, Srđan, *Nogomet - politika - nasilje : ogledi iz sociologije nogometa*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 2003.
34. Vrcan, Srđan, *Sport i nasilje danas u nas i druge studije iz sociologije sporta*, Zagreb: Naprijed, 1990.
35. Vujević, Miroslav, *Semantički profil imena NK „Dinamo“ i NK „Croatia“*, *Politička misao : časopis za politologiju*, Vol. 37, broj 1, svibanj 2000., str. 141-147

Mrežni izvori:

1. Babić, Siniša, *Ne znaju za Hrvatsku, ali znaju tko je Šuker*, *Večernji list*, <http://www.vecernji.hr/hrvatska/ne-znaju-za-hrvatsku-ali-znaju-tko-je-sukera-800608>, pregledano 13.8.2016.
2. Barbarić, Mladen, *Lupiga na gostovanju kod ultrasa Livorna: Umjesto nacističkog skandiranja ovdje se pjeva Bella Ciao*, *Lupiga*, <http://lupiga.com/vijesti/lupiga-na-gostovanju-kod-ultrasa-livorna-umjesto-nacistickog-skandiranja-ovdje-se-pjeva-bella-ciao>, pregledano 27.8.2016.
3. Besedić, Alen, *Navijači Danija Alvesa gađali bananom, on ju ogulio i pojeo*, *24sata.hr*, <http://www.24sata.hr/sport/navijaci-danija-alvesa-gaali-bananom-on-ju-ogulio-i-pojeo-364184>, pregledano 30.8.2016.
4. Besedić, Alen, *Uzor svima na EP-u: Hrvatski i irski navijači zajedno navijaju*, *24sata.hr*, <http://www.24sata.hr/sport/uzor-svima-na-ep-u-hrvatski-i-irski-navijaci-zajedno-navijaju-478428>, pregledano 28.8.2016.
5. Blaschke, Ronny, *„Križari“ među navijačima*, *Deutsche Welle*, <http://www.dw.com/hr/kri%C5%BEari-me%C4%91u-navija%C4%8Dima/a-19331892>, pregledano 23.8.2016.
6. Brajdić, Dražen, *Janica Kostelić ulazi u politiku: Dajte mi podršku da vratim sportu što mi je dao!*, *Večernji list*, <http://www.vecernji.hr/ostali-sportovi/janica-kostelic-ulazi-u-politiku-postaje-pomocnica-ministru-sporta-1079350>, pregledano 17.8.2016.
7. Ciglencečki, Dražen, *Nogomet žestoko posvađao HDZ-ovce*, *Novi list*, <http://www.novilist.hr/index.php/layout/set/print/Komentari/Kolumne/Komentar-Drazena-Ciglenceckog/Nogomet-zestoko-posvadao-HDZ-ovce>, pregledano 17.8.2016.

8. Cubel, Jelena, *How Real Madris, Chelsea and Bayern have helped the world's refugees - and how some clubs snubbed them*, *Goal.com*, <http://www.goal.com/en/news/755/europe/2015/09/22/15586762/how-real-madrid-chelsea-and-bayern-have-helped-the-worlds>, pregledano 23.8.2016.
9. Članak „Šukeru, dođi do nas“: Pogledajte kako „huligani“ grade nasipe!, *Index.hr*, <http://www.index.hr/sport/clanak/sukeru-dodji-do-nas-pogledajte-kako-huligani-grade-nasipe/748779.aspx>, pregledano 25.8.2016.
10. Članak *1914. Božićno primirje*, *Povijest.hr*, <http://povijest.hr/bitkeiratovi/1914-bozicno-primirje/>, pregledano 1.8.2016.
11. Članak *Arkan: lopov koji je postao ratni zločinac*, *Hrvatska radiotelevizija*, <http://www.hrt.hr/arhiv/100/01/16/HRT0021.html>, pregledano 16.8.2016.
12. Članak *Bologna: la dotta, la grassa, la rossa*, službena mrežna stranica društva *Società Dante Alighieri Bologna*, <http://www.dantealighieribologna.it/bologna-la-dotta-la-grassa-la-rossa/>, pregledano 27.8.2016.
13. Članak *Brazil uz pomoć suca pobijedio Hrvatsku*, *Hrvatska radiotelevizija*, <http://sport.hrt.hr/247499/fifasp2014/brazil-hrvatska->, pregledano 13.8.2016.
14. Članak *Dinamo u Pireju dočekali četnici i „Ubij Hrvata da Šiptar nema brata“*, *Index.hr*, <http://www.index.hr/sport/clanak/dinamo-u-pireju-docekali-cetnici-i-ubij-hrvata-da-siptar-nema-brata/853860.aspx>, pregledano 25.8.2016.
15. Članak *Fotoaparatom po Africi: Od Kenije do Zanzibara, svi znaju za Davora Šukera*, *Index.hr*, <http://www.index.hr/black/clanak/fotoaparatom-po-africi-od-kenije-do-zanzibara-svi-znaju-za-davora-sukera/663211.aspx>, pregledano 13.8.2016.
16. Članak *HAOS U NAJAVI: Na stadionu Partizana biće i navijači Beşiktaša iz Prizrena, donose zastave Kosova! (FOTO) (VIDEO)*, *Telegraf.rs*, <http://www.telegraf.rs/sport/1276471-haos-u-najavi-na-stadionu-partizana-bice-i-navijaci-besiktasa-iz-prizrena-donose-zastave-kosova-foto-video>, pregledano 23.8.2016.
17. Članak *Hrvatski sportaši u političkim vodama: Što im je glavni motiv?*, *Gol.hr*, <http://gol.dnevnik.hr/clanak/hnl/hrvatski-sportasi-u-politickim-vodama-sto-im-je-glavni-motiv---281073.html>, pregledano 16.8.2016.
18. Članak *Koliko svjećica ima na torti HNK Rijeke? Mit ili ne, da Rijeka nije nikada imala zvijezdu u svojem grbu?*, *Lokalpatrioti Rijeka*, <http://www.lokalpatrioti-rijeka.com/vijesti/125-koliko-svjecica-ima-na-torti-hnk-rijeke-mit-ili-ne-da-rijeka-nije-nikad-imala-zvijezdu-u-svojem-grbu>, pregledano 15.8.2016.

19. Članak *Kolinda Grabar Kitarović: Orjunaši, odgovarat ćete za prekid i za svastiku, Slobodna Dalmacija*, <http://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/316434/kolinda-grabar-kitarovic-orjunasi-odgovarat-cete-za-prekid-i-za-svastiku>, pregledano 23.8.2016.
20. Članak *Koncert za Radio 101, Dnevnik.hr*, <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/koncert-za-radio-101.html>, pregledano 23.8.2016.
21. Članak *Kosovo je Srbija, Sve Vesti*, <http://www.svevesti.com/a40354-kosovo-je-srbija>, pregledano 23.8.2016.
22. Članak *Kosovo proglasilo neovisnost, Deutsche Welle*, <http://www.dw.com/hr/kosovo-proglasilo-neovisnost/a-3132348>, pregledano 23.8.2016.
23. Članak *Ligue 1 : des supporters lyonnais affichent une banderole anti-réugiés, Europe 1*, <http://www.europe1.fr/sport/ligue-1-la-banderole-hostile-au-refugies-des-supporters-lyonnais-2514695>, pregledano 23.8.2016.
24. Članak *Navijači Celtica: BBB fašisti nisu dobrodošli na našem stadionu, Index.hr*, <http://www.index.hr/sport/clanak/navijaci-celtica-bbb-fasisti-nisu-dobrodosli-na-nasem-stadionu/546335.aspx>, pregledano 25.7.2016.
25. Članak *Navijači Intera: Kosovo je Srbija, N1*, <http://hr.n1info.com/a99308/Sport-Klub/Nogomet/Navijaci-Intera-Kosovo-je-Srbija.html>, pregledano 23.8.2016.
26. Članak *Navijačka pjesma: „Imam sifilis, sidu, nemam kurtona j...m Torcidu“, Tjedno.hr*, <http://www.tjedno.hr/navijaka-pjesma-imam-sifilis-sidu-nemam-kurtona-jm-torcidu/>, pregledano 26.8.2016.
27. Članak *Navijačke skupine iz ex-Yu, Kult.com.hr*, <http://kult.com.hr/navijacke-skupine-iz-exyu>, pregledano 19.8.2016.
28. Članak *Nije samo Hajdukovac: Svog i Severininog sina Milan učlanio i među navijače Crvene zvezde, Index.hr*, <http://www.index.hr/black/clanak/nije-samo-hajdukovac-svog-i-severininog-sina-milan-uclanio-i-medju-navijace-crvene-zvezde/604471.aspx>, pregledano 25.8.2016.
29. Članak *Nova banana u terenu: Rasistički skandal na utakmici Milana!, Gol.hr*, http://gol.dnevnik.hr/clanak/svjetski_nogomet/nova-banana-u-terenu-rasisticki-skandal-na-utakmici-milana---335504.html, pregledano 30.8.2016.
30. Članak *NOŽ U SRCE Navijač Zvezde ubijen u Istanbulu. Konzul: Ovo je teroristički čin!, Blic.rs*, <http://www.blic.rs/vesti/hronika/noz-u-srce-navijac-zvezde-ubijen-u-istanbulu-konzul-ovo-je-teroristicki-cin/kt2m4f5>, pregledano 29.8.2016.

31. Članak *Plavim vijencem i svečanim maratonom obilježava se „početak raspada Jugoslavije“*, *Index.hr*,
<http://www.index.hr/mobile/clanak.aspx?category=sport&id=433666>, pregledano 4.9.2016.
32. Članak *Politika na Ligi prvaka: Kosovo je Srbija*, *Tportal.hr*,
<http://www.tportal.hr/sport/uefa/243068/Politika-na-Ligi-prvaka-Kosovo-je-Srbija.html>, pregledano 23.8.2016.
33. Članak *Pula protiv ustašluka: U Istri izvanredni sastanak uprave zbog skandiranja dijela Demona „Za dom spremni“!*, *Index.hr*, <http://www.index.hr/sport/clanak/pula-protiv-ustasluka-u-istri-izvanredni-sastanak-uprave-zbog-skandiranja-dijela-demona-za-dom-spremni/726164.aspx>, pregledano 27.8.2016.
34. Članak *Refugees welcome: Inspiring scenes at Germany's football grounds*, *Le Buzz, Eurosport*,
<http://lebuzz.eurosport.co.uk/viral/refugees-welcome-inspiring-scenes-at-germanys-football-grounds-2675/>, pregledano 23.8.2016.
35. Članak *Tučnjava grčkih i turskih navijača*, *RTL*,
<http://www.vijesti.rtl.hr/sport/21451/tucnjava-grckih-i-turskih-navijaca/>, pregledano 29.8.2016.
36. Članak *Una vacanza alla scoperta di Bologna la dotta, la rossa e la grassa*, *Bologna.bo*,
<http://www.bologna.bo/una-vacanza-alla-scoperta-di-bologna-la-dotta-la-rossa-e-la-grassa/>, pregledano 27.8.2016.
37. Članak *VAPAJ DINAMA DRŽAVNOM VRHU: Zaustavite huligane, njima treba odgovoriti jednim jezikom koji razumiju - represijom!*, *Jutarnji list*,
<http://www.jutarnji.hr/sport/nogomet/vapaj-dinama-drzavnom-vrhu-zaustavite-huligane-njima-treba-odgovoriti-jednim-jezikom-koji-razumiju-represijom/1642011/>,
pregledano 26.8.2016.
38. Članak *Скандалозан транспарент навияча Новог Пазара: „Живела жута кућа“*, *Politika.rs*,
<http://www.politika.rs/scc/clanak/237765/Skandalozan-transparent-navijaca-Novog-Pazara-Zivela-zuta-kuca>, pregledano 25.8.2016.
39. Čuto, Tomislav, *Kukasti križ načinjen od hrvatskih huligana*, *Večernji list*,
<http://www.vecernji.hr/nogomet/kukasti-kriz-nacinjen-od-hrvatskih-huligana-822517>,
pregledano 31.8.2016.
40. Deželić, Vanja, *Predsjednica Kolinda Grabar-Kitarović navija u dresu Zagreba za 'plinare'*, *Večernji list*,
<http://www.vecernji.hr/rukomet/predsjednica-kolinda-grabar>

- kitarovic-stigla-u-arenu-zagreb-na-utakmicu-protiv-barcelone-999503, pregledano 23.8.2016.
41. Dominik, Ivan, *Video: Nezaboravni trenuci vječnih derbija*, *Sportnet.hr*, <http://www.hr sport.net/mobile/vijesti/436590/nogomet-1-hnl/video-nezaboravni-trenuci-vjecnih-derbija/>, pregledano 22.8.2016.
42. *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com>, pregledano 1.8.2016.
43. *Forum hrvatskih integralista*, <http://www.hrhb.info>, pregledano 31.8.2016.
44. Forum mrežnog portala *Forza Fiume*, <http://www.forza-fiume.com/forum>, pregledano 24.8.2016.
45. Forum mrežnog portala *Sportnet.hr*, <http://hr sport.net/sportnetklub/>, pregledano 24.8.2016.
46. *Forum.hr*, <http://www.forum.hr>, pregledano 27.8.2016.
47. *Fotolog.com*, <http://www.fotolog.com/pallino1984/37953701/>, pregledano 31.8.2016.
48. Gabelić, Tomislav, *Skidaj tu zvijezdu: Dan kad je Hajduk odbacio petokraku...*, *24sata.hr*, <http://www.24sata.hr/sport/skidaj-tu-zvijezdu-dan-kad-je-hajduk-odbacio-petokraku-422094>, pregledano 15.8.2016.
49. *Herencia Croata*, <https://herenciacroata.wordpress.com>, pregledano 16.8.2016.
50. Hirst, Paul, *Lazio charged over alleged racist behaviour by fans during Spurs game*, *Daily Mail*, <http://www.dailymail.co.uk/sport/football/article-2258513/Lazio-charged-alleged-racist-behaviour-Spurs-game.html>, pregledano 31.8.2016.
51. Horton, Helena, *Football fans wave banner saying 'Refugees not welcome'*, *The Telegraph*, <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/israel/11863420/Football-fans-wave-banner-saying-Refugees-not-welcome.html>, pregledano 23.8.2016.
52. *Hrvatski jezični portal*, <http://hjp.znanje.hr>, pregledano 1.9.2016.
53. *Inter Club Fedeli Croazia*, <http://interclubfedeli.com>, pregledano 27.8.2016.
54. Jelkić, Ivan, *Čilić osvojio US Open! Marin uzeo prvi hrvatski Grand Slam nakon 13 godina!*, *Sportske novosti*, <http://sportske.jutarnji.hr/tenis/tenis-mix/cilic-osvojio-us-open-marin-uzeo-prvi-hrvatski-grand-slam-nakon-13-godina/4209186/>, pregledano 12.8.2016.
55. *Jsdpartizan.weebly.com*, <http://jsdpartizan.weebly.com/navija269ke-pesme.html>, pregledano 26.8.2016.
56. Karikatura *Nik Titanika*, *24sata.hr*, <http://www.24sata.hr/zabava/sport/2016-08-22>, pregledano 26.8.2016.

57. Kosanović, Milan, *Jovanović više nije dopredsjednik Zameta*, *SportCom.hr*, <http://www.sportcom.hr/regionalni-sport/rukomet/mrk-zamet/zeljko-jovanovi%C4%87-dao-ostavku-jesu-li-losi-rezultati-zame%C4%87ana-povezani-s-njegovim-odlaskom.html>, pregledano 16.8.2016.
58. *Kroatiska Föreningen Velebit*, <http://www.velebit.se>, pregledano 16.8.2016.
59. Lucić, Predrag, *A vrhovni huligan?*, *Novi list*, http://novilist.hr/novilist_public/layout/set/print/Komentari/Kolumne/Trafika-Predraga-Lucica/A-vrhovni-huligan, pregledano 19.8.2016.
60. McKenna, Kevin, *Why Celtic fans flew the flag for Palestine*, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/aug/27/why-celtic-fans-flew-flag-for-palestine>, pregledano 31.8.2016.
61. Medo, Ivica, *VIDEO Pogledajte epilog kaosa u Bukureštu koji je zasjenio nered u Sofiji*, *Gol.hr*, <http://gol.dnevnik.hr/clanak/nogomet/kaos-u-bukurestu-zasjenio-nerede-u-sofiji-pogledajte-opcu-makljazu---356110.html>, pregledano 29.8.2016.
62. Mohorić, Mia, *Vukovar u Rijeci, Moja Rijeka*, <http://www.mojarijeka.hr/vijesti/vukovar-u-rijeci/>, pregledano 25.8.2016.
63. *Netz-gegen-Nazis.de*, <http://www.netz-gegen-nazis.de>, pregledano 31.8.2016.
64. Nikolić, D., *Skandal u Novom Pazaru: Transparent „Živela žuta kuća!“*, *Blic.rs*, <http://sport.blic.rs/fudbal/domaci-fudbal/skandal-u-novom-pazaru-transparent-zivela-zuta-kuca/e79whfx>, pregledano 25.8.2016.
65. *Nogometni leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://nogomet.lzmk.hr>, pregledano 26.8.2016.
66. Oelmaier, Tobias, *Nogomet je ogledalo društva*, *Deutsche Welle*, <http://www.dw.com/bs/nogomet-je-ogledalo-dru%C5%A1tva/a-15545826>, pregledano 26.8.2016.
67. Pacek, Tatjana, *Severina je sina Aleksandra ipak rodila carskim rezom*, *Večernji list*, <http://www.vecernji.hr/zvijezde/severina-je-sina-aleksandra-ipak-rodila-carskim-rezom-379114>, pregledano 24.8.2016.
68. Paun, Vjekoslav, *Oni mogu sve: Uspješni u sportu, prvaci i u politici*, *24sata.hr*, <http://www.24sata.hr/sport/oni-mogu-sve-uspjesni-u-sportu-prvaci-i-u-politici-121871>, pregledano 17.8.2016.
69. Perdec Augustić, Iva, *Burni transferi: Bacale su se svinjske glave i palili dresovi*, *Goal.com*, <http://www.goal.com/ba/news/6894/transferi/2014/09/10/5095995/burni-transferi-bacale-su-se-svinjske-glave-i-palili-dresovi>, pregledano 19.8.2016.

70. *Rebel Ultras*, <http://rebelultras.com>, pregledano 28.8.2016.
71. Ryabov, Vladislav, *View From the Stands - Racism in Russian Football*, *Russian Football News*, <http://russianfootballnews.com/view-from-the-stands-racism-in-russian-football/>, pregledano 30.8.2016.
72. Safet Isović : *Zmaj od Bosne*, <https://www.youtube.com/watch?v=I1UxKJgqVSo>, pregledano 16.8.2016.
73. Službena mrežna stranica Državnog izbornog povjerenstva Republike Hrvatske, <http://www.izbori.hr>, pregledano 27.8.2016.
74. Službena mrežna stranica *EHF-a (European Handball Federation)*, <http://www.eurohandball.com>, pregledano 2.8.2016.
75. Službena mrežna stranica *English Football Associationa*, <http://www.thefa.com>, pregledano 11.8.2016.
76. Službena mrežna stranica *Fudbalskog kluba „Partizan“*, <http://www.sr.partizan.rs>, pregledano 16.8.2016.
77. Službena mrežna stranica *GNK Dinamo Zagreb*, <http://gnkdinamo.hr>, pregledano 15.8.2016.
78. Službena mrežna stranica *HDS ZAMP-a*, <http://www.zamp.hr>, pregledano 18.8.2016.
79. Službena mrežna stranica *HNK Hajduk Split*, <http://hajduk.hr>, pregledano 16.8.2016.
80. Službena mrežna stranica Hrvatskog helsinškog odbora za ljudska prava, <http://www.hho.hr>, pregledano 19.8.2016.
81. Službena mrežna stranica *Hrvatskog košarkaškog saveza*, <http://www.hks-cbf.hr>, pregledano 16.8.2016.
82. Službena mrežna stranica *Hrvatskog nogometnog saveza*, <http://hns-cff.hr>, pregledano 16.8.2016.
83. Službena mrežna stranica *Hrvatskog športskog kluba „Zrinjski Mostar“*, <http://www.hskzrinjski.ba>, pregledano 17.8.2016.
84. Službena mrežna stranica Hrvatskoga sabora, <http://www.sabor.hr>, pregledano 17.8.2016.
85. Službena mrežna stranica *Kluba navijača „Torcida“*, <http://www.torcida.hr>, pregledano 19.8.2016.
86. Službena mrežna stranica Kluba navijača *Armada Rijeka*, <http://www.armada-rijeka.hr>, pregledano 24.8.2016.
87. Službena mrežna stranica navijačke skupine *Bad Blue Boys*, <http://www.badblueboys.hr>, pregledano 19.8.2016.

88. Službena mrežna stranica navijačke skupine *South Winners*, <http://www.sw87.com>, pregledano 27.8.2016.
89. Službena mrežna stranica navijačke skupine *Škripari*, <http://www.skripari.org>, pregledano 27.8.2016.
90. Službena mrežna stranica navijačke skupine *United Force*, <http://united-force.org>, pregledano 25.8.2016.
91. Službena mrežna stranica nogometnog kluba *A.S. Roma*, <http://www.asroma.com>, pregledano 19.8.2016.
92. Službena mrežna stranica nogometnog kluba *Croatia Cleveland SC*, <http://www.croatiacleveland.com>, pregledano 16.8.2016.
93. Službena mrežna stranica nogometnog kluba *Hrvat Chicago SC*, <http://www.hrvatchicago.com>, pregledano 16.8.2016.
94. Službena mrežna stranica nogometnog kluba *Melbourne Knights FC*, <http://www.melbourneknights.com.au>, pregledano 16.8.2016.
95. Službena mrežna stranica nogometnog kluba *Toronto Croatia*, <http://www.torontocroatia.com>, pregledano 16.8.2016.
96. Službena mrežna stranica Općine Vojnić, <http://www.vojnic.hr>, pregledano 15.8.2016.
97. Službena mrežna stranica *Sektora B - Udruge navijača KHL Medveščak*, <http://www.sektorb.hr>, pregledano 12.8.2016.
98. Službena mrežna stranica *Sheffield F.C.-a*, <http://www.sheffieldfc.com>, pregledano 11.8.2016.
99. Službena mrežna stranica *Sportskog kluba Hakoah (S.C. Hakoah)*, <http://www.hakoah.at>, pregledano 14.8.2016.
100. Službena mrežna stranica Turističke zajednice Općine Vojnić, <http://www.tz-vojnic.hr>, pregledano 15.8.2016.
101. Službena mrežna stranica *UEFA-e (Union of European Football Associations)*, <http://www.uefa.org>, pregledano 19.8.2016.
102. Službena mrežna stranica UEFA-ine Europske lige (*UEFA Europa League*), <http://www.uefa.com/uefaeuropaleague/>, pregledano 29.8.2016.
103. Službena mrežna stranica UEFA-ine Lige prvaka (*UEFA Champions League*), <http://www.uefa.com/uefachampionsleague>, pregledano 28.8.2016.
104. Spasić, Jelena, *Ćosović: Nisam zapalio Kuran, samo sam se zezao!*, *Kurir*, <http://www.kurir.rs/cosovic-nisam-zapalio-kuran-samo-sam-se-zezao-clanak-488025>, pregledano 26.8.2016.

105. *Ultras Antifa*, <http://ultrasantifa.tumblr.com>, pregledano 31.8.2016.
106. *Urban Dictionary*, <http://www.urbandictionary.com>, pregledano 19.8.2016.
107. Vukašinović, Ana, *Navijači Širokog Brijega razvili nacističku zastavu na utakmici*, *24sata.hr*, <http://www.24sata.hr/sport/zastava-197467>, pregledano 31.8.2016.
108. Vuković, Rozita, *Na Kolindinu donatorsku večeru došli Klemm, Horvatinčić, Mamići...*, *Jutarnji list*, <http://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/na-kolindinu-donatorsku-veceru-dosli-klemm-horvatincic-mamici.../461938/>, pregledano 23.8.2016.
109. Vurušić, Vlado; Čukina, Predrag, *White Angels: Borba protiv fašizma i nasilja naš je način navijanja!*, *Slobodna Dalmacija*, <http://www.slobodnadalmacija.hr/sport/domaci-nogomet/clanak/id/95228/white-angels-borba-protiv-fasizma-i-nasilja-nas-je-nacin-navijanja>, pregledano 27.8.2016.
110. Žukina, Predrag, *Kad marširaju komunisti i fašisti*, *Jutarnji list*, <http://www.jutarnji.hr/sport/nogomet/kad-marsiraju-komunisti-i-fasisti/2261261/>, pregledano 27.8.2016.